

BIJZONDERHEDEN UIT LUTHERS LEVEN

CHRONOLOGISCH OVERZICHT

en

Luther en de Reformatie na de Augsburgse Confessie, 1530

door

Vitus Lodewijk von Seckendorf

**Samengesteld door
Willem Westerbeke**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012**

INHOUD

VOORWOORD

- 1. Chronologisch overzicht van Luthers leven**
 - 2. Overzicht van Luthers leven en werk volgens Chr. Encyclopedie**
 - 3. Kort overzicht van de Reformatie in Duitsland, 1517-1555**
Dr. G.P. van Itterzon
 - 4. LUTHERS WERK EN DE LANDKERKEN VANAF 1531;**
door Vitus Lodewijk von Seckendorf
 - 5. LUTHERS ZALIG EINDE**
 - 6. DE LANDSKERKEN NA LUTHERS DOOD**
- INDEX 10 documenten**

VOORWOORD

Waar is de Heere, de God van Elia, ja Dezelve? 2 Kon. 2: 14. Dat roept Elisa uit als hij alleen achterblijft nadat zijn voorganger Elia met een Engelenwagen naar de hemel is opgevaren. Elisa mist zijn voorganger natuurlijk. Elia heeft bijzonder veel betekend voor Israël. Toen bijna heel de bevolking de trouwe Verbondsgod van Israel had verlaten en de afgod Baal diende, was Elia zo moedig om alleen te protesteren tegen die vreselijke afval van de levende God. Een aantal profeten die de Heere trouw dienden, waren door Izebel gedood. Gods straf rustte zwaar op het hele land. Het land was kurkdroog en beesten, planten en gewassen stierven of kwijnden weg.

Elia roept het volk bij elkaar op de bergrug Karmel en leidt hen in zodanige situatie dat het volk moet kiezen. Het kan zo niet langer meer. Als de Heere ingrijpt met vuur van de hemel te laten dalen op het natgemaakte altaar, roept het volk gezamenlijk uit: *De Heere is God! De Heere is God!* Op bevel van Elia moeten de Baalspriesters afgeslacht worden. Zij zijn de voornaamste oorzaak van de geloofsafval van het volk in Israel en van de straffen die daarop volgden.

Als wij de historie lezen van Maarten Luther zouden wij enkele parallellen kunnen trekken met Elia en het volk van Israël. In welke toestand leefde het Duitse volk en de andere volken van Europa in zijn tijd? De Heere had Zijn Woord in Europa gebracht, door de Apostelen, nadat het volk van Israël het zalig Evangelie van de Messias Jezus Christus had verworpen. En wat hebben de Europese volkeren met het Evangelie gedaan? Precies hetzelfde als Israel. De Christelijke Kerk was Rooms geworden; dat wil zeggen, de paus uit Rome had de geestelijke en kerkelijke macht in handen. Deze voerde hij uit door een college kardinalen, bisschoppen en de hele geestelijke clerici. De afgoderij en beeldendienst steeg ten top. De paus achtte zich als de vertegenwoordiger van God op aarde, zoals Christus het is in de hemel. En de ouwel in de mis, werd aanbeden alsof dit God was, enzovoort. Het eenvoudige volk en de oprechten onder de mensen leden daaronder. Een aantal getuigen tegen deze afgoderij van Rome. Deze werden verdrukt, vervolgd, ja gedood of levend verbrand. De Roomse overheid deed hetzelfde als Izébel deed in Israel.

In die tijd verwekte de Heere de geest van Maarten Luther om tegen de misbruiken in de Roomse kerk te getuigen en de leer van vrije genade door Jezus Christus, zonder menselijke werken en tradities te preken. Toen de naam en de zaak van de Heere als het ware dood scheen, verwekte God weer nieuw leven. Er ligt een treffende overeenkomst tussen de geestelijke opwekking in de Reformatie en de beschrijving van de Kerk in Openbaring 11. Het is geen gezochte leerstelling als wij uit Openbaring 11 de conclusie trekken, dat God weer nieuw leven geven kan en zal in de Kerk van Jezus Christus op aarde, als alle hoop als het ware is afgesneden.

En zoals Elia vervolgt werd door het koninklijk huis, zo werd Luther ook vervolgd door pauselijke overheden. Maar de Heere beschermde Elia. En Hij beschermde ook Maarten Luther, door de keurvorsten. De verachting over Elia uitgestort, en later over Elisa, beschadigden hen niet. Wij weten dat Elisa door jongens uitgescholden werd als een kale kop. Maar dat is op zichzelf geen uitschelden dat Elisa kaal was. Die jongens bedoelden: 'Hé, ben jij de opvolger van die Elia? Laat dat eens zien! Probeer ook eens naar de hemel op te varen als je een mannetje bent!' Als jongens zo doen, praten ze hun ouders na. Dat was vroeger en dat is nog zo.

Wat Luther in Duitsland deed en preekte, had een buitengewoon effect door het grootste deel van Europa. In de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden werd zijn leer heel spoedig bekend na 1517. Tien jaar later waren er al martelaren verbrand, die de leer van Luther aanhingen. De boeken van Luther werden verspreid en veel gelezen. Het gewone volk kwijnde onder het juk van Rome en verlangde naar Hervorming in kerkregering en zeden. De onzedelijkheid van de kerkelijke leiding was buitengewoon groot. In Nederland leidde dat niet zo snel tot zelfstandige kerken buiten de Rooms-katholieke kerk. Luthers aanhangers bleven in de oude Kerk. Na verloop van een aantal jaren, zeg maar vanaf 1530, bereikte de leer van de Wederdopers ons volk. Wij weten uit de historie het droevig verloop van de extreme wederdopers die de overheid weg wilden hebben. Na deze revolutie in Müntzer, Duitsland, gingen een groot aantal vreedzame Wederdopers door met hun leer van de bekering, het geloof in Jezus Christus en de doop. Deze Wederdopers werden streng vervolgd, vooral omdat ze de doop van de Rooms-katholieken niet geldig verklaarden; waartoe zij wettige bezwaren hadden. Mede door hun zwakke organisatie kregen zij geen grote aanhang. De Martelaarsboeken van de Wederdopers laten zien welke Godzalige mensen onder hen leefden en juichend de brandstapel beklommen!

Na het wonderjaar 1566, kwamen de Hagepreken op gang die een meer Gereformeerde grondslag hadden. De prediking met deze grondslag kwam eigenlijk vanuit Frankrijk en Genève. Door de zegen van God leidde deze prediking tot het stichten van nieuwe gemeenten buiten de oude Kerk. De Psalmen kreeg ons volk uit Frankrijk. De Geloofsbelijdenis kregen we vanuit Frankrijk en Wallonië, door Guido De Brés vertaald en uitgebreid. De Kerkorde kwam voor een deel vanuit Duitsland en de Catechismus uit de Palz. In Vlaanderen droeg het Evangelie in het begin de meeste vrucht en van daaruit in Zeeland en Noord-Nederland.

Maar nu de grote vraag: *waar is de God van Elia?* Waar is de God van Maarten Luther en de andere Reformatoren? Waar is de prediking van vrije genade in Europa overgebleven? Waar is de God van Maarten Luther in Duitsland? Arm Duitsland, arm Duitsland, wat zo rijk gezegend werd en het eerst verlicht werd door het heilig Evangelie!

Bekijken wij de landen in Europa dan valt Nederland op door de vrijheid die de burgerlijke overheid verleent om te zondigen en aan de andere kant de vrijheid die wij nog genieten om de leer van vrije genade te leren en te beleven. Zouden wij ook kunnen zeggen, dat de Heere nog 7000 mensen heeft overgehouden die de knie voor de wereldse afgoden niet gebogen hebben en de Heere oprecht dienen? In Nederland? Dat is misschien teveel van het goede gezegd. Nog 7000 mensen die de Heere vrezen in Europa? De Heere weet het.

Een ding is zeker dat wij niets zozeer nodig hebben dan de Heilige Geest om een nieuwe Hervorming, een nieuwe Reformatie te verwekken. De Geest is het die levend maakt. Hij kan het alleen. Zou Hij het ook willen? Waarom niet? Willen wij Hem daarom bidden?

Nee, zeggen velen; wij hoeven daarom niet te bidden want Hij doet dat toch niet.

Hoe weet men dat? 'Wel heel eenvoudig, het licht wat in de Reformatie ontstoken is word hoe langer hoe minder, het wordt hoe langer hoe donkerder en het einde is de komst van Jezus Christus.' Dat zeggen sommigen en zo bidden zij ook.

Maar Christus heeft toch beloofd dat Hij voorafgaand aan Zijn komst nieuw leven zal geven in Zijn kerk? Mogen wij Hem daarom niet bidden? Waarom mogen wij niet bidden om een wereldwijde opwekking, terwijl Jezus Zijn discipelen leert bidden: *Uw Koninkrijk kome?*

Wij zien in de geschiedenis van Elia en in de profetie van Openbaring 11, dat de Heere Zijn beloften vervult ondanks de haat van de wereld, ondanks de tegenwerking van de kerken, en ondanks het ongeloof van Zijn eigen kinderen. Wie blijft er dan over die onschuldig is? Geen sterveling! Allen hebben gezondigd; ook ten opzichte van de onvervulde profetie. God is waarachtig maar alle mens leugenachtig. En de trouwe Verbondsgod vervult Zijn beloften op Zijn tijd, tot Zijn eer, en tot troost van Zijn kerk op aarde.

Dit boek geeft een kort overzicht van het leven van Maarten Luther. In een aantal publicaties op de site www.theologienet.nl wordt het leven en de leer van Luther beschreven. In dit boek worden enkele feiten beschreven die weinig of niet in andere documenten gepubliceerd werden. Deze hebben voornamelijk betrekking op de periode na de Augsburgse Confessie, vanaf 1530-1546. De Rijksdag te Augsburg was een markeerpunt in de historie van Luther en de Reformatie in Duitsland.

Deze digitale uitgaven van Luther hebben het doel om de 500-jarige gedachtenis van de Reformatie in 2017, in de belangstelling te plaatsen. Deze te doen herleven is geen mensenwerk. Bovendien hebben we meer nodig dan herleving van de Reformatie. De Reformatie in Europa, zowel Luthers, Doopsgezind, als Gereformeerd is op diverse punten blijven steken. Van Lodensteijn zegt, *dat de kerk een geraamte is geworden zonder leven*. Daarmee bedoelt hij dat de kerk van Christus een verzamelpunt behoort te zijn van oprechte, geestelijke mensen, die één God en Vader hebben, één Christus als Borg en Middelaar, en één Heilige Geest als Leidsman. Zó verenigt vormen ze één kudde. Hoever we daarvandaan leven weet ieder die Sion bemint.

Wat we nodig hebben, is een algehele terugkeer naar de levende trouwe Verbondsgod en de leer van Gods Woord, onvervalst en onvermengd, én de praktijk van de eerste Christengemeente. Die het beloofd heeft is getrouw. Hierop rust het geloof als ziende de Onzienlijke. Als onze ogen de vervulling op aarde nooit zien, zal de Heere het ons in de hemel bekend maken, althans als wij oprecht met Christus het Verbondshoofd verenigd zijn. Blijdschap is er in de hemel over één zondaar die zich bekeert, hoeveel te meer als Christus Zijn lieve bruid op aarde bezoekt en Sion weën zal krijgen om een volk te baren op een enige dag? Jesaja 66.

In het vertrouwen op de God van het Verbond, Die trouw blijft tot in eeuwigheid, zenden we de publicaties van Luther de wijde wereld in. Op hoop van zegen!

Middelburg, 31 oktober 2012

W. Westerbeke

1. CHRONOLOGISCH OVERZICHT

- 1483 10 november: Maarten Luther te Eisleben geboren.
november : Maarten Luther gedoopt.
- 1484 1 januari: Ulrich Zwingli te Wildhaus in het graafschap Toggenburg geboren.
Hans Luther verhuist in het begin van de zomer naar Mansfeld.
- 1497 16 februari: Philip Melanchthon te Bretten geboren.
Luther wordt omstreeks Pasen naar Maagdenburg gezonden om daar de school te bezoeken.
- 1498 Begin schooltijd St.-Georgenschule te Eisenach.
- 1501 Begin van de studie te Erfurt.
- 1502 29 september: Promotie tot baccalaureus artium.
- 1503 16 april: Luther verwondt zich op weg naar Mansfeld met zijn degen.
- 1505 7 januari: Promotie tot magister artium.
24 april: Luther begint colleges als magister artium.
20 mei: Aanvang van de studie in de rechten.
juni: Reis naar Mansfeld.
2 juli: Luther wordt nabij het dorp Stotternheim overvallen door een onweer en doet de gelofte monnik te worden.
17 juli: Opneming in het klooster der augustijnen te Erfurt.
- 1507 3 april: Luther tot priester gewijd.
2 mei: Luther doet zijn eerste mis.
- 1508 Begin wintersemester: Intrede in het 'Zwarte klooster' te Wittenberg.
- 1509 9 maart: Promotie tot baccalaureus ad biblia (bacc. theol.).
10 juli: Johannes Calvijn te Noyon geboren.
oktober: Luther gaat terug naar Erfurt.
- 1510 Vertrek naar Rome, aankomst aldaar tegen einde december.
- 1511 Einde januari of begin februari: vertrek uit Rome.
Begin april: terug in Erfurt.
Tussen augustus 1511 en mei 1512: tweede verhuizing naar Wittenberg.
- 1512 4 oktober: Verlening van de licencia magistrandi in theologia.
19 oktober: Promotie tot doctor theologiae.
25 oktober (?): Eerste Genesis-college.
- 1513 16 augustus: Eerste college over de Psalmen.
- 1515 Na Pasen: begin der colleges over de Brief aan de Romeinen.
- 1516 7 september: Laatste college over de Brief aan de Romeinen.
27 oktober: Eerste college over de Brief aan de Galathen.
- 1517 31 oktober: Luther slaat zijn 95 stellingen tegen de aflaat aan.
- 1518 22 februari: 'Sermoen von Ablass und Gnade.'
26 april: Disputatie in het Augustijnerconvent te Heidelberg.
juni: 'Erlauterung der Ablassthesen' in druk. Inleiding van canoniek proces in Rome.
7 augustus : Luther ontvangt oproep om naar Rome te komen.
23 augustus: Pauselijke breve aan kardinaal Cajetanus te Augsburg met bevel Luther voor zich te dagvaarden.
25 augustus: Melanchthon verhuist naar Wittenberg.
31 augustus: Strijdschrift tegen Sylvester Prierias, pauselijk paleïstheoloog.
26 september tot 35 oktober : Reis naar Augsburg.

- 12 tot 14 oktober: Verhoor voor Cajetanus.
 16 oktober: Luther appelleert aan de paus.
 20-21 oktober: Vlucht uit Augsburg.
 23 oktober: Luther Pirckheimers gast te Neurenberg.
 25 november : Publicatie acra augustana.
 28 november : Beroep op concilie.
 8 december: Keurvorst Frederik weigert uitlevering van Luther aan Rome.
- 1519 4 tot 6 januari: Onderhoud met Karl von Miltitz te Altenburg.
 12 januari: Dood van keizer Maximiliaan I.
 28 juni: Karel V te Frankfort am Main tot keizer gekozen.
 4 tot 14 juli: Leipziger disputatie tussen Luther en Eck.
 september: Commentaar op de Brief aan de Galaten voltooid en in druk.
- 1520 januari: Ulrich von Hutten biedt Luther zijn en F. von Sickingens bescherming
 8 juni: 'Sermon von den guten Werken.'
 juni: Sylvester von Schaurzburg biedt bescherming van honderd edelen aan.
 15 juni: Met de ban dreigende bul van paus Leo X 'Exsurge Domirae' tegen Luther met een termijn van 60 dagen om te 'herroepen'.
 augustus: 'An den christlichen Adel deutscher Nation.'
 6 oktober : Von dem babylonischen Gefangnis der Kirche.'
 12 november : Luthers geschriften in Keulen verbrand. november: 'Adversus execrabilem Antichristi bullam' en 'Von der Freiheit eines Christenmenschen.'
 10 december: Verbranding van de pauselijke bandreigingsbul en de decretalia voor de Elsterpoort te Wittenberg.
- 1521 3 januari: Decet Romanum Pontificem, banbul van Leo X.
 13 februari: Rede van Aleander voor de Rijksdag in Worms, houdende verzoek aan de keizer om de pauselijke veroordeling van Luther te voltrekken.
 6 maart: Keizerlijke dagvaarding van Luther om naar Worms te komen, met begeleidend schrijven.
 10 maart: Mandaat van Karel V tegen Luthers geschriften.
 2 april: Luther vertrekt naar Worms.
 16 tot 26 april: Luther in Worms.
 17-18 april: Optreden voor de Rijksdag.
 4 mei tot 1 maart 1522 : Luther op de Wartburg als 'jonker J'
 8 mei: Edict van Worms: rijksban tegen Luther.
 29 mei: Offensief verbond van Karel V en Leo X tegen Frankrijk.
 29 september: Evangelische Avondmaalsviering door Melanchthon en zijn studenten te Wittenberg.
 12 november : 53 monniken treden uit het augustijner- klooster in Wittenberg.
 3-4 december: Kerkrelletjes in Wittenberg.
 25 december : Andreas von Karlstadt bedient het Avondmaal in de beide gedaanten (in de Duitse taal).
 27 december: De Zwickauer profeten in Wittenberg.
 december: Luther begint aan de vertaling van het Nieuwe Testament (eerste uitgave september 1522).
 Uitwerking van de eerste preekpostille.
 Verschijning van Melanchtons dogmatisch leerboek (loci communes).
- 1522 6 januari: Opheffing van de Duitse augustijnercongregatie.
 26 februari: Justus Jonas, proost aan de Wittenberger slotkerk, houdt bruiloft.
 1 tot 6 maart: Terugkeer van Luther uit de Wartburg naar Wittenberg.

- 'Treue Vermahnung zu allen Christen, sich zu hüten vor Aufruhr und Empörung.'
- 9 maart: Begin van Luthers vastenpreken in Wittenberg.
- april: Aanvang der reformatie in Zürich met Zwingli's geschrift tegen de vastengeboden.
- september tot mei 1523: strijd van Sickingen tegen Trier.
- 1523 6 maart: Godsdienstmandaat van het Neurenbergse rijksregime; laatste beslissing verdaagd tot een nieuw concilie.
- maart: 'Von weltlicher Obrichkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei.'
- Pinksteren: 'Von Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde.'
- juli: Eerste martelaren der Hervorming bestijgen de brandstapel in Brussel.
- 23 augustus: Dood van Von Hutten.
- 1523 - 1524 Verschijnen van de eerste drie delen van het Oude Testament in Luthers vertaling.
- 1524 januari-februari: 'An die Ratsherren aller Städte deutschen Landes, dass sie christliche Schulen aufrichten.'
- 23 juni: Begin van boerenopstand in het graafschap Stalingen (zuidelijk deel van het Zwarte Woud).
- 6 juli: Regensburger verbond van katholieke rijksstenden ter uitvoering van het Edict van Worms.
- september: Strijdschriften van Erasmus en Th. Muntzer tegen Luther.
- 1525 januari: Wider die himmlischen Propheten.'
- Eerste uitwijzingen van wederdopers uit Neurenberg en Zürich.
- 24 februari: Overwinning van Karel V op Frans I en diens gevangenneming bij Pavia.
- maart: De '12 artikelen' van de opstandige boeren.
- 19 april: 'Ermahnung zum Frieden auf die 12 Artikel der Bauern.'
- 5 mei: Dood van keurvorst Frederik de Wijze; opvolger Johan de Standvastige (1525-1532).
- 'Wider die räuberischen und mörderischen Bauern.'
- 15 mei: Slag bij Frankenhausen, Müntzer gevangengenomen.
- mei-juni: Alle boerenopstanden neergeslagen.
- 13 juni: Huwelijk van Luther met Katharina von Bora.
- juli: Ein Sendbrief von dem harten Büchlein wider die Bauern.'
- 19 juli: Dessauer verbond van de katholieke vorsten van Midden- en Noord-Duitsland tegen de evangelische leer. vóór Kerstmis : 'Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes.'
- einde december: 'Vom unfreien Willen' (tegen Erasmus).
- 1526 14 januari: Vrede van Madrid tussen Karel V en Frans I.
- 23 februari: Verbond van Gotha tussen Saksen en Hessen ter bescherming van de evangelische leer.
- 22 mei: Heilige liga van Cognac tegen Karel V met deelname van de paus.
- 25 juni tot 27 augustus : Rijksdag in Spiers ; verdaging van het Edict van Worms.
- 1527 januari: 'Ob Kriegsleute auch in seligem Stand sein keinen.'
- april: 'Dans diese Worte: das ist mein Leib, noch feststehen, wider die Schwarmgeister.'
- 6 mei: Bestorming van Rome door de keizerlijke troepen.
- 1527-29 Tweede oorlog tussen Karel V en Frans I.
- 1528 4 januari: Keizerlijk mandaat en dreiging met doodstraf tegen wederdopers.

- 22 maart: 'Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherren im Kurfürstentum Sachsen' met voorwoord van Luther.
- 28 maart: Luthers grote '*Bekennntnis vom Abendmahl Christi.*'
- juni: Defensief en offensief verbond tussen Zürich en Bern ter bescherming van het Evangelie.
- 1529 26 februari tot 12 april: Rijksdag in Spiers.
19 april: Protest van de evangelisch gezinde Stenden te Speyer.
22 april: 'Overeenstemming' tussen Keursaksen, Hessen en Zuidduitse steden.
5 augustus: Duurzame vrede van Kamerijk tussen Karel V en Frans I.
tot 4 oktober: Godsdienstig gesprek te Marburg.
16 oktober: Schwabacher convent tussen Brandenburg-Ansbach en Keursaksen.
30 november: Luthers convent te Schmalkalden. Breuk van Saksen met Zuidduitse steden.
- 1529 'Deutsch Katechismus' (zgn. Grote Catechismus);
'Heerpredigt wider den Türken.'
- 1530 24 februari: Karel V in Bologna door paus Clemens VII tot keizer gekroond.
16 april tot 13 oktober: Luther op de vesting Coburg.
15 juni: Intocht van Karel V in Augsburg.
20 juni: Plechtige opening van de Rijksdag van Augsburg.
25 juni: Overhandiging van de Augsburgse confessie.
19 november: Slot Augsburgse Rijksdag.
31 december tot 27 februari 1531: Stichting van de Schmalkaldische bond.
- 1531 april: Luthers 'Warnung an seine lieben Deutschen' verschijnt.
11 oktober: Zwingli sneuvelt in de slag bij Kappel.
- 1532 Godsdienstvrede van Neurenberg
- 1534 Luthers Bijbelvertaling voltooid. Eerste complete uitgave van de Duitse bijbel.
- 1535 november: Luther krijgt bezoek van de pauselijke nuntius Vergerio in Wittenberg.
- 1536 Johannes Calvijns 'Institutie' verschijnt in eerste oplaag.
mei: Wittenberger concordaat, ingesteld door Melancton en Butzer met goedkeuring van Luther tot herstel van de betrekkingen van Saksen met de Zuidduitse steden.
- 1537 februari: Luthers 'Schmalkaldische Artikel' aan het Schmalkaldische verbondsconvent voorgelegd.
8 december: Luthers eerste disputatie tegen de Antinomianen.
- 1539 maart tot april: 'Von den Conciliis und Kirchen'.
30 september : Eerste deel van de Wittenberger complete uitgave van Luthers geschriften met voorwoord van de schrijver bij de Duitse geschriften.
10 december : Biechtraad van Luther en Melancton aan de landgraaf van Hessen in diens huwelijksaffaire.
- 1540 12 juni tot 28 juli: Godsdienstgesprek van Hagenau (zonder deelname van Luther).
- 1541 14 tot 17 januari: Godsdienstgesprek van Worms tussen Melancton en Eck.
31 maart: 'Wider Hans Worst' (pamflet tegen hertog Heinrich de Jongere van Brunswijk).
22 april tot 22 mei: Godsdienstgesprek in Regensburg. Kritiek van Malvenda op rechtvaardigingsleer bleef achter
- 1543 4 januari: 'Von den Juden und ihren Lügen'.
juli: De druk van het grote Genesis-college (gehouden 1535 tot 1545) begint.

- 1544 'Kurzes Bekenntnis vom heiligen Sakrament.'
- 1545 5 maart: Voorwoord van Luther bij de *Opera latina* van de Wittenberger, een complete uitgave van zijn geschriften (begin van een autobiografie).
 25 maart: 'Wider das Papsttum zu Rom vom Teufel gestiftet.'
 eind juli: Luther dreigt Wittenberg voor altijd te verlaten (deed hij ook al begin 1544).
 Rijksdag te Worms. Karel V verhindert verder godsdienstgesprek om zijn voorbereiding voor de oorlog te verbergen.
 oktober en december bezoekt 2 maal Eisleben op verzoek van de graaf van Mansfeld, om verzoening te bewerken.
 13 december: Opening concilie van Trente.
- 1546 januari tot maart: Tweede godsdienstgesprek van Regensburg.
 Deelname: Brenz, Bucer, Schnepf, Major. Gesprek moest geheim zijn; delegaties vertrok van Kursachsen, zonder resultaat
 Januari: Luther gaat voor de 3^e keer naar Eisleben ivm Graaf van Mansfeld
 18 februari: Dood van Luther te Eisleben, welke plaats hij bezocht om een twist tussen de graven van Mansfeld bij te leggen.
 22 februari: Maarten Luther in Wittenberg begraven.
- 20 juli 1546 – 19 mei 1547
 Smalkaldische oorlog tussen keizer Karel V en Evangelische vorsten

2. Overzicht van Luthers leven en werk volgens Chr. Encyclopedie¹

Maarten Luther, de Duitse Reformator 1483-1517.

a. Jeugd en opvoeding. Luther is geboren 10 November 1483 te Eisleben uit een boerenfamilie te Meihra, een dorp in het Thüringerwoud. Hij zelf getuigt: "ik ben een boerenzoon, mijn vader en grootvader waren echte boeren". Nooit heeft hij in zijn leven zijn afkomst als kind des volks verloochend. Hij is de man geweest en gebleven, die "recht en slecht" door zijn prediking en zijn geschriften, in de echte volkstaal gesteld, de weg wist te vinden tot het hart van het Duitse volk. De fijnheid van levensvormen, welke Calvijn bezat, heeft Luther nooit bezeten. Zijn ouders waren zeer eenvoudige lieden. Zijn moeder was in de Roomse zin des woords een zeer vrome vrouw, ascetisch aangelegd. Zijn vader was meer de ruwe man uit het volk, die met de geestelijkheid en de kloosters weinig op had en die dan ook later zich met kracht er tegen verzet heeft, dat zijn zoon monnik zou worden. Luther is streng opgevoed. Zijn ouders verhuisden uit Mara naar Mansfeld, waar zijn vader in betere levensomstandigheden geraakte. Luther kon nu de school te Mansfeld bezoeken. De knaap leerde "fein, fleiszig und schleunig" (Matthesius).

In 1497 deed zijn vader hem op de school te Maagdenburg. Hij had het niet breed in die stad. "Mit singen und Beten muzte er sein Brot vor de Thüren suchen" (Löscher). Luther maakte in Maagdenburg slechts geringe vorderingen. Eerst in Eisenach, waar hij in het huis van de aanzienlijke koopman Cotta werd opgenomen en waar hij een andere omgeving leerde kennen, kwamen zijn rijke gaven aan het licht (Kawerau).

b. Op de academie en in het klooster. In 1501 ging hij naar de universiteit te Erfurt, om, naar de begeerte zijns vaders, in de rechten te studeren. Hij moest naar de gewoonte dier tijden eerst de titel behalen van magister in de literarische faculteit. Aan de universiteit heerste nog altoos de oude geest der scholastieken, maar het jeugdige Humanisme had er ook zijn vertegenwoordigers (Hesse, Spalatinus en Crotus Rubianus, de latere schrijver van de *Brieven der duisterlingen*). Luther heeft wel met enkele dier Humanisten vriendschap onderhouden, maar hij is toch verre van die richting gebleven. Bij de Mutiaanse bond is hij nooit aangesloten geweest (Kawerau). Zijn humanistische vrienden noemden hem spottend "de filosoof" (H. H. Kuyper). Tot de klassieke studie gevoelde Luther zich aangetrokken, echter niet om het esthetisch genot, dat de klassieken verschaften, maar wel om de practische levenswijsheid, die uit hun boeken sprak. In 1505 werd hij magister artium.

Het leven aan de universiteit was destijds tamelijk ruw. Bij een der vele vechtpartijen, die er dikwerf onder de studenten plaats vonden, werd een vriend van Luther dood gestoken. (Een legende noemt die vriend ten onrechte Alexius.) Enkele maanden later, toen Luther van een reis om zijn vader te bezoeken, terugkeerde, werd hij niet ver van Erfurt bij het dorp Stotternheim door een hevig onweer overvallen. De bliksem sloeg vlak voor hem in. Dit voorval deed hem uitroepen: *Help, lieve St. Anna, ik zal een monnik worden.* (Onnauwkeurige geschiedschrijvers hebben de dood van Luthers vriend en de historie van het onweer bij Erfurt saamgevoegd, maar dit is onjuist.) De historie op de weg naar Erfurt is ongetwijfeld de naaste aanleiding geweest van Luthers gaan in het klooster.

¹ Christelijke Encyclopedie, Kok, Kampen

Hij had nog maar zes maanden rechten gestudeerd, toen hij op 10 Juli 1505 zijn vrienden samenriep, om hun mede te delen, dat hij naar het klooster zou gaan. Ondanks alle pogingen om hem van dien stap terug te houden, hield Luther stand. Zijn ouders, inzonderheid zijn vader, trachtten hem met smeking te weerhouden, maar niets mocht baten, Luther ging naar het Augustijnerklooster in Erfurt, waar de noviet met blijdschap ontvangen werd. Was de geschiedenis van het onweer de naaste aanleiding tot Luthers gaan in het klooster, de oorzaak was zij niet. Die lag dieper.

Van zijn jeugd aan had Luther geleefd onder het diepe besef van Gods straffende gerechtigheid. De vraag was vaak in zijn ziel gerezen: "wanneer zal ik nog eens heilig worden en genoeg doen, dat ik een genadig God ontmoet?" Hij kon zich God niet anders voorstellen (daartoe had ook zijn opvoeding medegewerkt) dan als een streng en hardvochtig Rechter. Van Gods genade verstond hij niets. Als kind kon Luther al zeer neerslachtig zijn. Hij gevoelde telkens angst voor Gods gericht. Luther hoopte in het klooster van zijn strijd verlost te worden. Dat men in het klooster Evangelisch-gezind was, vindt in de geschiedenis geen grond. Luther begon in het klooster met al de energie van zijn wil zich te kastijden, te bidden en te vasten. Hij schreef later: "indien ooit een monnik door zijn monnikerij in de hemel gekomen was, dan zou ik er zeker gekomen zijn". Luther leefde onder de overtuiging zijner zonden en hij zag nergens uitkomst.

Johann von Staupitz, de overste der orde, sprak echter troostwoorden tot hem en hij wees Luther op de vergeving der zonden. Toen Luther eraan twijfelde, of hij wel uitverkoren was, zei Von Staupitz: "mijn zoon, gij moet God niet zoeken in zijn eeuwig raadsbesluit, maar in de woorden van Christus"; maar het struikelblok, dat hem belette tot rust der ziel te geraken, was de gerechtigheid Gods. Op raad van Von Staupitz begon Luther ook de Bijbel te lezen.

In 1507 ontving hij de priesterwijding. In 1502 had Frederik de Wijze een universiteit te Wittenberg gesticht. Naar die universiteit werd Luther volgens besluit van zijn orde gezonden, om zijn studie voort te zetten. In 1509 werd hij baccalaureus in de theologie. Spoedig daarop keerde hij naar Erfurt terug. Als vertrouweling van Von Staupitz reisde hij in 1511 naar Rome, om daar een strijd, in de orde ontstaan, door de curie beslecht te krijgen. Veel zag hij op deze reis, dat hem onaangenaam aandeed. Hij verklaarde later: "ik wilde voor geen 100.000 gulden, dat ik niet te Rome geweest was", maar hij was toch door al, wat hij zag, niet geschokt in zijn overtuiging omtrent paus en kerk.

In Wittenberg teruggekeerd, werd hij in 1512 doctor in de theologie. Hij begon nu voorlezingen te houden over de Psalmen, de brief aan de Romeinen, Galaten, Hebreëen en Titus. Hij stond nog op het toenmalige standpunt van de meervoudige zin der Heilige Schrift en zijn verklaring is doorgaans allegorisch, wat hij later zelf zoc misprezen heeft als spitsvondig.

c. Luthers bekering. De bekering van Luther is geen 'Damascusbekering' geweest. Langzamerhand is hem het licht opgegaan. Het volle licht is echter doorgebroken in de winter van 1512 op 1513, na zijn promotie tot doctor in de theologie. Uit de grote zaal, waar de monniken samen spraken, ging Luther langs een wenteltrap naar een klein kamertje boven. Dat is zijn Pniël geworden. Daar las hij in de brief aan de Romeinen het onbegrijpelijke woord, 'dat de gerechtigheid Gods in het Evangelie geopenbaard is'. Hij worstelde om dit te mogen verstaan, en als hij dan verder las, dat de apostel Paulus laat volgen: "de rechtvaardige zal door het geloof leven", dan viel de blinddoek van zijn ogen en hij kende de gerechtigheid Gods in het Evangelie, d.i. de gerechtigheid, die niet straft maar verlost, en die God uit genade schenken wil aan

ieder, die in Christus gelooft. Op dat ogenblik, zo vertelt Luther, vervulde een zalige vreugde als nooit tevoren zijn hart en de jubelkreet kwam over zijn lippen: "Gij, Jezus, zijt mijn Gerechtigheid en ik ben Uw zonde" (H. H. Kuyper), Luther begon nu de geschriften van Augustinus te bestuderen, daarenboven Taulers geschriften, en het boekje 'Ein deutsch Theologia', dat hij in 1516 op nieuw uitgaf. De geestelijke geboortestonde der Reformatie was gekomen. Nu zou de reformatorische daad volgen.

2. 1517-1521.

a. De aflaatstrijd.

De naaste aanleiding tot het reformatorisch optreden van Luther was de aflaatstrijd. Leo X was in 1513 paus Julius II opgevolgd. Leo was de renaissance-paus, de man, die het genot der zinnen stelde boven de genieting des heils en die zich als ideaal gesteld had, niet de bevordering van de godsdienst, maar de uitbreiding van zijn macht. Daardoor ontstond een politiek der financiën, die oorzaak werd van de schandelijken aflaathandel. Julius II was in 1506 al begonnen met het uitschrijven van een aflaat (zie art.) voor de bouw der St. Pieterskerk te Rome. Leo X zette dat werk voort. Hij benoemde de Italiaan Joh. Arcimboldi tot commissaris van de aflaathandel in een groot gedeelte van Duitsland. Deze stelde Joh. Tetzel, een Dominicaan, tot onder-commissaris aan. Nadat Arcimboldi naar Scandinavië getrokken was, ging Tetzel over in dienst van Albrecht van Mainz. Nu doorreisde hij het ganse land (in Saksen mocht hij echter niet komen) en hij verrichtte zijn werk met grote schaamteloosheid. Hij kwam op zijn reizen ook te Jülterbogk en Zerst, dicht bij Wittenberg. Luther bemerkte de schadelijke gevolgen van dezen aflaathandel in de biechtstoel. De Bijbelse leer der boete zag hij met voeten getreden. Tetzel verkondigde: "Sobald das Geld im Kasten klingt die Seele aus dem Fegefeuer springt."

Toen werd het als een vuur in Luthers binnenste. Eerst predikte hij tegen de aflaathandel, maar op 31 Oktober 1517, een dag voor Allerheiligen, sloeg hij naar academisch gebruik 95 stellingen aan tegen de deur van de slotkerk te Wittenberg. (Oude geschriften spreken van aan latenplakken) Die stellingen hadden alle betrekking op de aflaat (o. a. stelling 6: de paus kan geen schuld vergeven, dan in zover hij bevestigt, wat door God vergeven is. Stelling 7: God vergeeft aan niemand schuld, die zich niet tevoren verootmoedigt. Stelling 32: Eeuwig zullen met hun leeraars ten verderve gaan, die menen door aflaatbrieven van hun zieleheil verzekerd te zijn). De teerling was geworpen. Binnen korte tijd waren deze stellingen wijd en zijd verspreid. Niemand meldde zich aan om met Luther te disputeren. Tetzel alleen roerde zich. Hij verbrandde te Peterbogk Luthers stellingen en stelde tegenover die stellingen er 106, die echter niet van hemzelf waren, maar van professor Wimpina. In die stellingen werd de leer van de aflaat verdedigd met een beroep op Thomas Aquinas. Tetzel werd door de universiteit te Frankfurt am Oder tot doctor in de theologie benoemd.

Luther antwoordde in 1518 met een Sermoen van de aflaat en de genade. Tetzel schreef daarop 'Vorlegung wyder eyner vormessen Sermon'en gaf daarna een tweede reeks stellingen in het licht. Luther antwoordde daarop met een geschrift: Freiheit eines Sermons paupstlichen Ablass belangend.

b. De strijd tegen Luther.

Paus Leo X had eerst gedacht, dat de hele zaak te Wittenberg slechts een monnikentwist was. Hij noemde broeder Martinus "ein sehr guter Kopf", maar dat zou anders worden. De Dominicaan Sylvester Prierias (Mazzolini), pauselijke

boekencensor, schreef tegen Luther en nam Tetzl in bescherming. Het was Luther niet moeilijk de Dialogus van Prierias te weerleggen. Prierias schreef voor de tweede en derde maal, maar werd op schertsende toon door Luther andermaal weerlegd. De paus legde de onhandige Dominicaan het zwijgen op.

In Mei 1518 schreef Luther aan de paus een deemoedige brief, waarin hij trachtte zijn stellingen te verdedigen. Von Staupitz zou de brief overhandigen.

Intussen maakte men zich in Rome gereed tot de strijd. Op 7 Aug. 1518 ontving Luther een oproeping om binnen 60 dagen in Rome te komen, om zich te verdedigen. De Wittenbergse universiteit bewerkte, dat Luther in Duitsland zou verhoord worden en Frederik de Wijze wist van de paus te verkrijgen, dat Luther te Augsburg voor de pauselijke legaat, kardinaal Cajetanus, zou verschijnen.

Deze ontmoeting had plaats Oktober 1518. Cajetanus beriep zich als een echte scholasticus op de scholastieken, maar Luther beriep zich op de Heilige Schrift. Luther bood aan zijn stellingen aan het oordeel van verschillende universiteiten te onderwerpen. Cajetanus eiste herroeping der stellingen en dreigde met ban en interdict.

Nu beriep Luther zich 16 Oktober 1518 van de slecht onderrichten op de beter te onderrichten paus. Heimelijk verliet Luther Augsburg. Daardoor ontkwam hij aan een inhechtenisneming. Toen eiste Cajetanus van de Keurvorst, dat deze Luther naar Rome zou zenden; maar de Keurvorst antwoordde, dat hij gaarne het oordeel van enkele universiteiten zou horen en dat hij zolang Luther op een veilige plaats wilde bewaren. Luther beriep zich op 28 November 1518 van de paus op een algemeen concilie. Ondertussen was Luther veilig in Wittenberg, leerde en predikte daar, en schreef zijn 'Uitlegging van het Onze Vader'.

Om Luther van de steun, welken hij van de Keurvorst genoot, te beroven, zond de paus de Saksische edelman Karl von Miltitz, pauselijk kamerheer, tot Frederik de Wijze, om hem de gewijde 'gouden roos' aan te bieden, en om van hem te vragen, dat hij Miltitz in diens optreden tegen Luther helpen zou. Op een samenkomst te Altenburg in Jan. 1519 verklaarde Luther aan de vriendelijke kamerheer, dat hij bereid was een schrijven aan de paus te zenden waarin hij leed zou betonen over zijn te scherp optreden, dat hij de Duitse Christenheid vermanen zou tot onderwerping aan de paus, dat hij voor een Duitse bisschop wilde verschijnen (mits met recht tot appel) en dat hij zou zwijgen en van verderen strijd afzien, indien zijn tegenstanders ook zweg. In Mei 1519 schreef Luther aan de paus.

c. Dispuut te Leipzig. (Zie art. Leipziger godsdienstgesprek).

Een vriend van Luther, Andreas Bodenstein von Karlstadt, hoogleraar te Wittenberg, geraakte in een pennenstrijd met Dr. Johann Eck.

Een dispuut zou plaats hebben in Leipzig. In zijn stellingen viel Eck ook Luther aan en deze zag zich genoodzaakt stellingen tegen Eck openbaar te maken. Hij verbrak noodgedwongen zijn belofte aan Von Miltitz, omdat de tegenpartij niet zweeg. Een dispuut werd gehouden te Leipzig op de Pleiszenburg.

Op 4 Juli 1519 begon Luther en hij beweerde, dat het pausdom een menselijke inzet was. Toen Eck daarop zei: dat hebben Hus en Wiclif ook beweerd, antwoordde Luther, 'dat onder de door deze mannen verdedigde stellingen vele Evangelisch geweest waren, bijv. de stelling, dat het geloof aan Rome's opperhoogheid niet noodzakelijk was tot zaligheid'. Eindelijk erkende Luther, dat een concilie kan dwalen.

Eck werd door zijn vrienden geveleid en door de hertog Georg in Saksen geëerd, omdat hij overwinnaar was geworden; maar Luther had naar het oordeel zijner vrienden

gezegepraald. Hij werd ook geëerd, niet het minst door de Humanisten Ulrich von Hutten en Franz von Sickingen, de moedige strijders voor de vrijheid van de Duitse natie, de eerste met de pen, de tweede met het zwaard. Bij dit dispuut was ook Melanchton tegenwoordig, toen nog maar 22 jaar oud.

d. Luthers reformatorische geschriften.

De voornaamste geschriften van Luther uit dien tijd zijn drie in getal.

In 1520 schreef hij zijn eerste boek. Het was getiteld: 'Aan zijn keizerlijke majesteit en de Christelijke adel der Duitse natie'. In dit boek bestrijdt Luther de drie muren, die Rome opgeworpen had, te weten allereerst de verheffing van de geestelijken boven de leken, welke Gods Woord nergens leert; ten tweede de macht der geestelijken om alleen de Heilige Schrift te mogen uitleggen en de macht van de paus om alleen een concilie saam te mogen roepen. Hij roept daarom alle leken op, om gebruik te maken van de hun door God geschonken rechten en de overheid, om de ongerechtigheden der kerk weg te ruimen; en ten derde ijvert hij tegen vele misbruiken in Rome's kerk.

Het tweede boek was getiteld: 'De captivitate babytonica ecclesiae', d. w. z. over de Babylonische gevangenschap der kerk. Dit boek bewoog zich alleen op het gebied van de leer der kerk. Het was in het Latijn geschreven en Luther toonde daarin aan, dat de leer der transsubstantiatie vals was, dat de kelk bij het avondmaal aan de leken niet mocht onthouden worden. Ja dat er geen zeven maar slechts twee sacramenten waren. Hij liet de biecht nog bestaan, maar niet als sacrament.

Het derde en belangrijkste boek droeg tot titel: 'Over de vrijheid van een Christen mens'. Daarin wordt het levensideaal getekend van een Christen-mensch. Hij is door het rechtvaardigmakend geloof één met Christus en door dat geloof is hij een heer over alle dingen, maar door de liefde is hij een knecht aller dingen (Kawerau).

e. Luther's breuk met Rome's kerk.

Luther reeft aanvankelijk niet gedacht om te breken met de kerk, maar de omstandigheden hebben hem er toe gedrongen. Dr. Eck was na het Leipziger dispuut uit Rome teruggekeerd met een bul tegen Luther. Die bul begon met de woorden Exsurge Domine. (Zij luidde aldus: Maak u op, Heere twist uwe twistzaak. Uw wijngaard wil een wild zwijn uit het woud verwoesten, een wild zwijn wil hem afweiden, maak u op Petrus ... maak u op Paulus want daar is een nieuwe Porphyrius opgestaan enz.). De paus veroordeelde 41 zinsneden uit Luthers geschriften en gebod deze geschriften openlijk te verbranden. Bovendien zou over Luther, wanneer deze niet binnen 60 dagen herriep, de kerkelijke ban uitgesproken worden.

Luther gaf aanstonds een boekje in het licht getiteld: 'Tegen de bul van de Antichrist'. Nu was van terugkeer geen sprake meer. Luther moest verder.

Op December 1520 verbrandde Luther voor de Elsterpoort te Wittenberg in tegenwoordigheid van vele studenten en Doctoren alle pauselijke canonieke boeken en de bul, met de woorden: '*omdat gij de heiligen des Heeren bedroefd hebt, zo vertere u het eeuwige vuur*'.
'

Daarna gaf hij in een kort geschrift: 'Waarom door Dr. M. Luther de boeken van de paus verbrand zijn', rekenschap van zijn handelingen. Dat kleine geschrift werd gevolgd door een uitgebreider, getiteld: 'Grond en oorzaak van alle artikelen, die door de pauselijke bul veroordeeld worden.'

De breuk met Rome was gekomen. Heel Duitsland verkeerde in spanning. Luther had duidelijk en krachtig gesproken. Hij schreef aan Von Staupitz: "Ik schrijf u bevende en biddende, maar ook met meer blijdschap in mijn ziel dan ik ooit in mijn ganse

leven smaakte".

Nu moest de paus spreken en hij sprak. In een nieuwe bul getiteld: *decretum romanum pontificem* sprak hij de ban uit over Luther en diens aanhangers en het interdict over alle plaatsen, waar deze zich mochten ophouden.

f. De rijksdag te Worms.

De eerste rijksdag onder de nieuwe keizer zou te Worms gehouden worden. Hij werd geopend op 28 Januari 1521. De vraag kwam op de voorgrond, of Luther, die onder de pauselijke ban lag, wel uitgenodigd kon worden. De pauselijke legaat Aleander verzette zich ertegen, maar de Stenden waren er beslist voor. Op 6 Maart werd Luther genodigd. Op 20 Mei verscheen een keizerlijk bevel, dat alle geschriften van Luther aan de overheid moesten ingeleverd worden. Luther verschrok, maar hij ging nochtans met enige vrienden naar Worms. Op 18 April verscheen hij voor de rijksdag. Er zou niet met Luther geredeneerd worden. Johann von Eck uit Trier legde Luther diens boeken voor en eiste, als hij die als de zijne erkende, herroeping. Luther vroeg een dag uitstel (volgens A. Hausrath, op raad van Luthers raadsliden). Op de volgende dag zei hij zijn boeken in drie soorten te kunnen verdelen: 1°. boeken over het geloof en de zeden, 2°. boeken tegen de paus en de papisten, 3°. boeken tegen bijzondere personen. Hij toonde zich bereid, wanneer hij tegen bijzondere personen te heftig geweest was, dit terug te nemen, maar, wat de waarheid betrof, wilde hij alleen zwichten voor Gods Woord.

Er ontstond een kort dispuut tussen Eck en Luther, maar de keizer wilde aan de zaak een einde maken. Hij stond op en te midden van de algemene verwarring hoorde men Luther zeggen: *Ik kan niet anders, hier sta ik, God helpe mij. Amen!* (Men heeft betwijfeld, of al deze woorden door Luther gebezigd zijn, omdat ze voor het eerst in de Lutheruitgave van 1546 voor komen. Daar staan ze in deze volgorde: *hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij* (Hausrath), maar de nieuwste onderzoekingen herstelden de oorspronkelijke vorm weer.)

De keizer verklaarde, dat aan Luther vrijgeleide zou gegeven worden. Onderweg mocht hij echter niet prediken. Op 26 April verliet Luther Worms.

Op 25 Mei, nadat de keurvorst Frederik de Wijze en de Palzgraaf vertrokken waren, niet in een officiële vergadering, werd het Wormser Edict getekend en onder de datum van 8 Mei ging dit Edict van Worms (zie art.) de wereld in.

3. 1521-1525.

a. Luther op de Wartburg.

Een dag voor zijn afreis was aan Luther het plan medegedeeld, dat de keurvorst gemaakt had, n.l. om Luther heimelijk te ontvoeren. In het Thüringerwoud, bij Altenstein, werd Luther door vermomde ruiters overvallen en naar de Wartburg gevoerd.

Daar leefde Luther als jonker Georg of Jorg. Het plan was gelukt. Niemand wist, waar Luther was. Sommigen zeiden, dat hij vermoord was. Nu was het de tijd, waarin uit moest komen, of het de man was, die beweging en ontroering gewekt had, dan wel de zaak (v. Schubert)'.

Het verblijf op de Wartburg was een weldaad voor Luther en voor de zaak der Reformatie een winst. Luther vond n.l. overvloedige gelegenheid om zichzelf te toetsen en de zaak der Reformatie werd niet weinig gebaat door Luthers geschriften.

Op de Wartburg schreef Luther: Over de leer der zonde en der gerechtigheid, Over de biecht, Wederlegging van Latomus (zie art.), Strijdschrift tegen Emser, De votis monasticis (aan zijn vader opgedragen), Bulla coenae domini, Tegen Albrecht van

Mainz, Kirchenpostille (een verzameling van predikatiën).

En ten laatste zijn Vertaling van het Nieuwe Testament (in 1522 werd het Nieuwe Testament al uitgegeven). Voor zulk een "Vertaling" was Luther, die de taal zijns volks in haar diepte verstond, de man.

b. Zuivering van de Hervorming.

Tijdens zijn verblijf op de Wartburg hadden te Wittenberg de profeten uit Zwickau Nicolaas Storch en Thomas Stübner hun radicale en onbijbelse gedachten verbreid. Men stelde zich tegen de genademiddelen, het inwendige woord kwam op de voorgrond te staan, de kinderdoop werd geheel verworpen en het ambt van weinig waarde geacht. Het was door het optreden van Karlstadt toen al roerig in Wittenberg. Deze wilde n.l. ook radicaler optreden tegen de Roomse kerk, maar nu werd de verwarring nog groter. Karlstadt gevoelde zich tot de zgn. profeten aangetrokken. Men begon de studie te minachten. De studenten verlieten met hopen de academie. Melanchton wist geen raad, de keurvorst klaagde over de treurige toestand. (Niemand weisz, wer Koch oder Keller ist.)

Toen verliet Luther zonder toestemming van de keurvorst de Wartburg. Op zijn reis naar Wittenberg had hij, even voor Jena, de ontmoeting met twee Zwitserse studenten in de herberg "Zum Bären" (J. Kelstlin). In Wittenberg predikte Luther dagelijks tegen de dwalenden. Hij riep weer terug naar de Heilige Schrift. Karlstadt zweeg, de profeten verlieten de stad en de Reformatie was van dweperij of fanatisme gezuiverd.

Maar de Reformatie moest van meer gezuiverd worden. Het Humanisme was ook gevaarlijk voor haar. De hulp van de Humanistische edellieden Hutten en Von Sickingen wees Luther af. En hij stelde zich tegen de wetenschappelijke Humanist Desiderius Erasmus. Als gevolg van Luthers strijd tegen koning Hendrik VIII schreef Erasmus zijn boek de *libero arbitrio*, d. i. over de vrije wil. Luther antwoordde met het boek de *servo arbitrio* d. i. *over de knechtelijke wil*. In dat boek toont Luther zich geesteskind van Augustinus. De Reformatie werd gezuiverd van het Humanisme.

Nog waren alle gevaren niet overwonnen. Op maatschappelijk terrein wilden de boeren zich ontworstelen aan de heerschappij van de adel.

Zij misbruikten Luthers leer van de Evangelische vrijheid en verdedigden de Revolutie. De boeren werden in hun verzet gesteund door de Zwickauer profeten. Aan het hoofd der revolutionairen stond Thomas Münzer. Eerst gevoelde Luther medelijden met de verdrukte boeren. Hij schreef: 'Von der weltlichen Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei.' In dat geschrift zei hij menige harde waarheid aan vorsten en heren. De boerenkrijg begon (1524-1525). Luther schreef 'Ermahnung zum Frieden auf die 12 Art. der Bauernschaft in Schwaben'(1525). Hij wees in dit geschrift aan onderdrukten en onderdrukkers hun plaats. Toen de boerenopstand ook in Thüringen uitbrak, en in Weinsfeld een bloedbad aangericht werd, vermaande Luther de overheid, om het zwaard te gebruiken. Luther was geen revolutionair. Thomas Münzer werd gevangen genomen en onthoofd, en de Reformatie had zich gezuiverd van de Revolutie.

Aan de opbouw der Reformatie arbeidde Luther door zijn geschriften: Von Ordnung des Gottesdienstes, Von der Greuel der Stillmesse, en vooral door zijne Erste Sammlung Von Christlichen Liedern en Geistliches Gesangbüchlein. Voor het schoolwezen arbeidde hij door zijn geschrift: An die Ratsherren aller Stadte deutschen Landes, das sie Christliche Schulen aufrichten und holten sollten. Over het kloosterleven schreef hij een uitlegging van 1 Kor. 7 en Eine Geschichte, wie Gott eine ehrbare Klosterjungfrau ausgeholfen hat.

c. Luther's huwelijk.

In 1525 trad Luther in het huwelijk met Catharina van Bora. In 1524 had Luther de monnikspij afgelegd. Zij was door Luthers geschriften tot andere gedachten gekomen. In 1523 vluchtte zij met 8 andere nonnen uit het klooster. Op 13 Juni 1525 trad zij met Luther in het huwelijk. Luther roemde altijd zijn Käthe. Zij was een gehoorzame en trouwe huisvrouw. Door haar werd de Evangelische Duitse pastorie gesticht. Luther's huwelijk was een reformatorische daad. Hij is om zijn huwelijk door Roomse schrijvers belasterd (o.a. door Majunke), maar hij is gerechtvaardigd van Protestantse zijde, o.a. door Dr. H. H. Kuyper (Het zedelijk karakter der Reformatie gehandhaafd tegenover Rome).

4. 1525-1546.

a. De avondmaalsstrijd.

In zijn strijd met Karlstadt was Luther met Zwingli in aanraking gekomen. Tussen deze reformatoren ontstond verschil over de leer van het Heilig Avondmaal. Luther verzette zich tegen de transsubstantiatieleer van Rome, maar hij wilde toch het objectieve karakter van het avondmaal redden. Van een *ex opere operato* wilde hij niets weten, maar er moest toch van het teken en zegel iets uitgaan tot de gebruiker. De woorden: "dat is Mijn lichaam" vond hij zoo overweldigend, dat hij ten slotte kwam tot de leer, dat brood en wijn wel niet veranderden bij het avondmaal, maar dat Jezus Christus naar zijn menselijke natuur, die alomtegenwoordig is, in, met en onder brood en wijn aanwezig is (consubstantiatie) en dat dus de avondmaalgangers wel degelijk met de mond Christus' vlees en bloed eten en drinken.

De eerste uiting van Zwingli tegen Luther's avondmaalsleer vindt men in een brief van November 1527 gericht aan Alber. Daarna verscheen 'Klare Unterrichtung vom Nachtmal Christi'. Oecolampadius te Basel stond aan de zijde van Zwingli. In 1526 schreef Luther zijn Sermon: 'Von dem Sacramente des Leibes und Blutes Christi wider die Schwarmgeister'. Zwingli antwoordde in: 'Amica exegesis en Freundliche Verglimpfung und Ablehnung wider des treffl. Marten Luthers wider die Schwärmer'(1527) en daarna: 'Dasz diese Worte Jesu Christi: das ist mein Leichnam ewiglich de alten eigenen Sinn haben werden'.

Zwingli had een andere avondmaalsbeschouwing dan Luther. In zijn 'Commentarius de vera et falsa religione'schreef Zwingli: 'Het avondmaal is een gedachtenis-maaltijd aan Jezus' lijden en sterven, maar tevens een zichtbaar Evangelie, omdat God door de tekenen van brood en wijn tot de spreekt.'Van een lichamenlijk eten en drinken wilde Zwingli niets weten.

Het smartte Luther, dat dit geschil gerezen was. Hij schreef zijn laatste woord in 1528 'Bekentnis vom Abendmahl Christi.' Zwingli en Oecolampadius antwoordden daarop. Filips van Hessen, de landgraaf van Hessen ging zich nu met de zaak bemoeien. Daar gaf de politiek aanleiding voor. In 1529 was het protest der Evangelischen ook getekend door 24 bovenlandse steden, waaronder Straatsburg. Gevolg daarvan was een verbond tussen Keur-Saksen, Hessen en de steden Straatsburg en Ulm, maar de theologen waren tegen dit verbond, omdat Straatsburg Zwingliaans was. Filips meende, dat de nood vorderde, dat alle geschillen uit de weg moesten worden geruimd.

Er werd een colloquium gehouden te Marburg 4 October 1529. De Luthersen (Luther, Melancton, Jona, Brenz, Osiander) en de Zwinglianen (Zwingli, Oecolampadius, Bucer en Hadio) disputeerden. Luther bleef onverzettelijk bij de woorden: "dat is mijn lichaam". Zwingli barstte in tranen los en zei: "Daar zijn geen lieden op aarde, met wie ik liever het eens wilde zijn dan met de Wittenbergers", maar Luther eindigde met

de woorden: "Gij zijt van een andere geest dan wij".

De landgraaf wilde het colloquium niet geheel vruchteloos doen zijn. Er werden Marburgse artikelen opgesteld, waarin werd uitgesproken, dat er in de hoofdzaken der leer eenheid was, maar dat in geschil bleef, of het ware lichaam en bloed van Christus in het bloed en de wijn was.

b. Kerkinrichting.

De kerkinrichting bij de Luthersens was bij de aanvang zeer primitief. Gehele kerken maakten zich los van de bisschoppelijke jurisdictie en kozen Luther's zijde. Roomse priesters begonnen zonder enige voorbereiding, soms met minder goede bedoelingen, de nieuwe leer te prediken. Luther gaf wel in 1523 een geschrift uit: 'Orde van de godsdienst in de gemeenten'; 'Over de mis en het avondmaal', maar er moest verbetering komen.

In 1527 stelde Melancton op raad van de Keurvorst Johan de Bestendige enkele visitatie-artikelen op, die in 1528 werden gedrukt met een voorrede van Luther. De visitatie vond plaats van 1528-1529. De onkunde bleek onrustbarend groot. Luther gaf nu aan de predikanten een handleiding voor de prediking. Dit was de *Grote Catechismus*. Voor huiselijk gebruik gaf Luther een *Kleine Catechismus*. Tevens werd een Kerkenordening opgesteld, de Saksische. Er zouden consistories zijn, vergaderingen van geestelijke en wereldlijke personen, die de kerkelijke zaken moesten regelen. Aan het hoofd van de consistories stond de landvoogd als rummus episcopus. Dat was het z.g.n. consistoriaal systeem.

c. Geschiedenis tot 1545.

Van de uitvoering van het Edict van Worms kwam niet veel. In Zuid-Duitsland begon men onder aansporing van Ferdinand, 's Keizers broeder, de Luthersens te vervolgen. In Noord-Duitsland verwekte dit grote weerzin en de Luthersens sloten het Torgause Verbond. De rijksdag van Spiers (thans Speyer) (1526) liet de zaken, zoals ze waren, tot op een algemeen concilie. Men zou zich gedragen, zoals men het voor God en de keizer zou kunnen verantwoorden.

In 1529 stonden de zaken te Spiers anders. Door de geschiedenis van Otto von Pack waren de Roomsens zeer gebedgd. Men besloot, dat het Edict van Worms in de Catholieke landen uitgevoerd zou worden en in de Evangelische landen zou men met de Reformatie niet verder mogen gaan. Voorts moesten aan de geestelijke standen de heerschappij, goederen en kerkelijke belastingen teruggeven worden. Dat was het doodvonnis van de Reformatie!

De Evangelischen dienden een protest in, waarin verklaard werd, dat een ieder in de zaken, die de ere Gods en de zaligheid der ziel raakten, vrij moest blijven om te handelen, gelijk hij voor God en zijn geweten verantwoorden kon. Uit die tijd dagtekent Luthers lijflied: *Ein feste Burg*. Hij wilde toen nog van geen geweld tegen de overheid weten.

Daarop volgde de rijksdag van Augsburg (1530). Luther bleef te Coburg, maar stond in gedurige correspondentie met zijn vrienden, die naar Augsburg gegaan waren. In Coburg arbeidde hij. Hij wilde drie tabernakelen bouwen, één voor het psalmboek, één voor de profeten en één voor Aesopus, d. w. z. hij schreef een uitlegging over de eerste 25 psalmen, een over Ezechiël en hij vertaalde Aesopus. Bovendien schreef hij een vermaning aan de geestelijken, die te Augsburg waren.

De Evangelischen werden in het ongelijk gesteld, hun belijdenis werd als weerlegd beschouwd en het keizerlijk besluit maakte, dat Luther zich nu niet meer tegen geweld verklaarde. Hij schreef zijn 'Warnung an seine lieben Deutschen'.

In 1531 werd de Schmalkaldische bond gesloten. Gevolg daarvan was de godsdienstvrede van Neurenberg (1532). De bovenlandse steden gingen mede met de *Wittenbergsche concordia*. Luther stelde met het oog op een concilie de Schmalkaldische artikelen op (1537), waarin sterk de tegenstelling met Rome's kerk geaccentueerd werd, wat te Augsburg door Melancton niet gedaan was.

In 1538 sloten de Catholieken te Neurenberg "De heilige Ligue". In 1540 werd door de Catholieken nog naar eenheid getracht. Er had een religiegesprek te Worms plaats en in 1541 een te Regensburg, maar ondanks dat alles smeulde het onder de as. De oorlog moest komen en hij kwam.

d. 1546. Levensavond en dood.

In de laatste jaren schreef Luther nog 'Von de Conciliën and Kirchen' 1539. Hij moest zich nog mengen in de geschiedenis van Filips ontbonden echt, werd nog geroepen tot een strijd tegen Agricola, wijdde Amsdorf nog tot bisschop van Neurenberg, welke daad hij verdedigde in zijn schrift: 'Exempel einen Christlichen Bisschof zu weihen'(1542), schreef nog eens over het avondmaal 'Kurze Bekenntnis Dr Maarten Luthers vom heiligen Sacrament'(1545) en zond zijn laatste geschrift de wereld in: 'Wider das Papistthum zu Rome vom Teufel gestiftet (1545). Dat was zijn testament.

Door zijn onvermoeide arbeid, die soms een reuzenarbeid geleek, begonnen Luthers krachten te verminderen. Hij had al dikwerf smarten te doorstaan gehad. Meer dan eens was hij de dood nabij. Zijn vijanden verlangden naar zijn dood. In 1545 kwam hem nog een geschrift in handen, in het Italiaans gesteld, waarin verhaald werd, dat Luther was gestorven, en dat hij nog voor zijn dood geboden had zijn lijk op een altaar te zetten en te aanbidden. Zijn graf werd later ledig gevonden. Men had een ontzettende zwavellucht bemerkt in de omgeving. Ongetwijfeld had de duivel het weggehaald. Luther las dit boek en zei, dat het zijn vrolijkheid opgewekt had.

In Januari 1546 maakte hij een reis om een twist tussen de graven van Mansfeld te beslechten. Hij werd ziek te Eisleben en op 18 Februari 1546 stierf hij reeds.

Zijn lijk werd onder ontzaglijke belangstelling naar Wittenberg gevoerd op 22 Februari. Bugenhagen predikte over 1 Thess. 4: 13 en Melancton hield de lijkrede. In de kerk, aan welke deur hij eens de 95 stellingen aansloeg, werd hij begraven, dicht bij de kansel, van welke hij zijn doordringende en ernstige prediking zo vaak had doen horen. Zijn vriend Justus Jonas had hem nog fluisterend voor zijn sterven gevraagd: *Eerwaarde vader, wilt gij aan Christus en aan de leer, welke gij gepredikt hebt, vasthouden?* Deze vraag werd door hem met *ja* beantwoord (Mathesius).

Luther is de man geweest, die met heldenmoed de reuzenstrijd gewaagd heeft tegen de Rooms-Catholieke kerk, die de band verscheurd heeft, waardoor het geweten van het arme volk gebonden lag aan de uitspraken van pausen en conciliën, die weer teruggeroepen heeft naar het loutere Woord des Heeren. Hij heeft gewandeld op de fel-bewogen golven van de levenszee met het lied des geloofs op de lippen: *Ein feste Burg ist unser Gott*.

Calvijn heeft hoger gemikt dan Luther. De Geneefse reformator heeft de ere Gods gezocht op alle terrein van het leven, van het weten en willen, het kennen en kunnen, maar Luther heeft meer (de eer van God in) de verlossing van de zondaar op het oog gehad. Calvijn was meer theologisch in zijn beschouwingen, Luther meer soteriologisch. Maar Luther is toch de man geweest, die de wereld heeft doen daveren door de prediking van het woord: *de rechtvaardige zal door zijn geloof leven*. Ongetwijfeld was hij soms fel, al te fel vooral in zijn polemieken. Hierin heeft hij aan zijn volgelingen geen goed voorbeeld gegeven. Maar men moet de tijd aanmerken, waarin hij leefde, "toen vorsten elkander vaak aanspraken zoals de boeren in de herberg doen"

(Thiersch) en men mag niet vergeten, dat Luther vaak belaagd is op grove wijze, dat men hem belasterde, dat men hem grieve tot in het diepst zijner ziel. Dat verontschuldigt hem niet, maar dat verklaart menig scherp woord. Men moet echter ook een oog hebben voor de schone zijde, waarop hij het volk toesprak in woord en geschrift. Hij, de zoon uit het volk, kende zijn volk. Hij kende de taal des volks. Hij wist het hart des volks te raken. Heeft hij zelf bij zijn Bijbelvertaling niet geschreven: "hoe men vertalen moet, moet men niet aan de letters in het Latijn vragen. Dat moet men aan de moeders in huis, aan de kinderen op straat, aan de gewone man op de markt vragen" (Kawerau). In die echte volkstaal heeft hij gesproken en geschreven en als de held des geloofs spreekt hij nog en zal hij blijven spreken, nadat hij gestorven is. Een boven allen uitstekend geleerde is hij niet geweest, maar hij heeft wel zijn volle ziel uitgegoten in zijn woord en hij heeft de gewetens machtig aangegrepen, opdat alle mensenwoord zou zwijgen en opdat alleen groot zou zijn het Woord des Heeren. Waaromtrent hij met geestdrift getuigde, zijn hele leven door: *das Wort sollen sie stehen lassen*.

Uitgaven van Luthers werken:

De Wittenbergsche 1539-58, 12 Duitse, 8 Latijnse banden.

De Jenasche 1555-58, 8 Duitse, 4 Latijnse banden.

De Altenburgsche 1661-64, 10 Duitse banden.

De Leipzigsche 1729-40, 23 Duitse banden.

De Walchsche 1740-43, 24 Duitse banden.

De Erlanger, 67 Duitse, 38 Latijnse banden.

Levensbeschrijvingen van M. Luther. Van Melanchton (Latijn) 1546.

J. Mathesius, tijdgenoot van Luther, 1565.

Meurer, Luthers Leben 1870.

De meest betekende zijn J. Köstlin, Marten Luther 1875,

Th. Kolde, Marten Luthers Biografie 1875,

A. Hausrath, Luthers Leben 1884.

Luthersen. Tweeërlei richting.

De aanhangers van Luther werden door Dr. Eck en paus Hadrianus VI *Luthersen* genoemd. Toen deze dien naam als erenaam wilden aanvaarden, verklaarde Luther zich daartegen. Niettemin werd de naam toch gehandhaafd. Reeds gedurende het leven van Luther, maar vooral na diens dood werd er tweeërlei richting openbaar onder de Luthersen. Er was een strengere partij met haar vertegenwoordigers Flacius, Amsdorf en Wigand. Deze werden in de beginne ook wel *Flacianen* genoemd. Ze hadden hun bolwerken te Weimar en Jena gevonden.

Er was ook een mildere partij met haren leider Melanchton. Deze werd de partij der *Filippisten* genoemd. Ze vonden hun centra te Wittenberg en te Leipzig.

Het verschil der beide richtingen liep voornamelijk over de verhouding der Luthersen enerzijds tot de Rooms-Catholieken en anderzijds tot de Calvinisten. Melanchton en de zijnen zochten aansluiting naar beide zijden, maar de strenge Luthersen wilden daar niets van weten. Waren de laatstgenoemden dikwijls onverzoenlijk-stijfhoofdig, smalend en verloochenden ze daarin hun geestelijke vader niet, de eerste brachten door al te grote toegefelijkheid en valse vredelievendheid de Lutherse Belijdenis in gevaar.

Melanchton was zelfs zover gegaan, om de Augsburgse Confessie naar eigen inzicht op sommige punten te wijzigen. Deze ongeoorloofde wijzigingen (immers een confessie is geen particulier bezit) verbitterden de strenge Lutheranen, en zo ontstonden 1540-1580 verschillende twisten: Osiandrische strijd (1540-1567), Adia-phoristische strijd (1548-1555), Majoristische strijd (1551-1562), Synergistische strijd (1555-1567), Crypto-Calvinistische strijd (1552-1574). Aan al deze twisten werd een einde gemaakt door het aannemen van de *Formula concordiae* (zie art.). In het *Boek van eendracht* werden nu alle belijdenisgeschriften der Lutherse kerk opgenomen (1580).

Godgeleerdheid. Sinds het 'Formulier van eendracht' aangenomen was, werd het stil in de kerk. De voornaamste theologen wijdden hun krachten aan de Dogmatiek. Aan Kerkgeschiedenis deed men weinig. Men teerde op de schatten, die in de Maagdenburger Centuriën opgestapeld lagen. Ook de exegese werd maar stiefmoederlijk behandeld. Alleen de naam van Joh. Brenz mag hier met ere genoemd worden. Dogmatici waren er echter vele. Marten Chemnitz, Leonhard Hutten, Johan Gerhardt, Abraham Calovius, de onvermoeide polemicus e.a.

Met grote voorliefde werd de *polemiek* beoefend. Men streed tegen de Roomsen, maar veelmeer dikwerf tegen de Gereformeerden. Er bestond tussen beide dan ook een belangrijk verschil in sommige geloofsartikelen. De Luthersen waren Soteriologisch en stelden de zaligheid van de zondaar op de voorgrond, de Gereformeerden waren theologisch en vroegen allereerst naar de ere Gods. Dit bleek in de beschouwing der voornaamste geloofsartikelen.

Op het gebied der *Theologie* in engere zin hielden de Gereformeerden vast aan de eeuwige verkiezing. Dat raakte volgens hen de ere Gods; maar de Luthersen hielden weinig meer over dan een voorwetenschap Gods.

Op het gebied der *Christologie* leerden de Luthersen de mededeling der Goddelijke eigenschappen aan Christus' menselijke natuur; maar de Gereformeerden leerden, dat dit met de ere Gods streed. De eindige menselijke natuur kon het oneindige nooit bevatten.

Op het gebied der *Soteriologie* leerden de Luthersen, dat de mens tot zijn zaligheid kan medewerken (synergisme), maar de Gereformeerden zeiden, dat dit streed met de ere Gods, omdat er zoo naast God een macht gesteld wordt, die Zijn eer aanrandde.

Op het gebied van de *sacramenten*, leerden de Luthersen de consubstantiatie, maar volgens de Gereformeerden werd door deze leer de ere Gods aangerand, omdat Christus in de hemel is en blijft tot de tijd der wederoprichting aller dingen.

De verhouding tussen Luthersen en Gereformeerden was zeer ongewenst. Een schrijver als P. Leyser (1602) beweerde, dat men liever met de Papisten dan met de Calvinisten gemeenschap moest zoeken. Een Luthers theoloog van naam zoals Johann Gerhardt schreef van de Gereformeerden: *non possunt aliter quam mentiri, columniari et garriri*, d. w. z. zij kunnen niet anders dan liegen, lasteren en zwetsen. Pogingen, die aangewend werden tot beëindiging van deze onenigheid, mislukten. Franciscus Junius en David Paraeus, hoogleraren te Heidelberg, schreven over noodzakelijke eenheid, insgelijks deed de Engelsman Joh. Duraeus.

Er had ook wel een religiegesprek plaats te Leipzig in 1631 (zie art.) maar tevergeefs. Dit geschiedde van Gereformeerde zijde. Van de zijde der Luthersen beproefde Georg Calixt, hoogleraar te Helmstadt, de eenheid te bevorderen, maar de voorvechter Abr. Calovius schold hem een syncretist.

Eredienst. Luther had van de eredienst behouden, wat niet door Gods Woord verboden was. Het middelpunt van de eredienst was de prediking, die altijd in de landstaal moest gehouden worden. Luther zelf schreef vele predicatiën, die als voorbeeld moesten dienen voor de predikanten. Bij de Doop liet Luther het exorcisme ten dele bestaan. De Luthersen beschouwden het als een *adiaphoron* maar de latere Luthersen hebben het afgeschaft (zie art. Exorcisme). Ook de nooddoop bleef voortbestaan. Het Avondmaal werd onder twee gedaanten bediend. De Zondag werd voor de dienst des Heeren bestemd, maar men liet aan de leden der kerk op dien dag veel vrijheden, wanneer men de openbare godsdienst maar niet stoorde. Voor de puriteinse viering van de Zondag, zoals die in Engeland en Schotland bestond en ook ten dele in Nederland, voelden de Luthersen nooit iets. Toch heeft o. i. hun zeer vrije beschouwing van de Zondag aan de opbloei van het geestelijk leven onder hen veel schade aangericht. Als feestdagen hield men alleen die betrekking hadden op de grote heilsfeiten en van de z.g. heiligendagen behield men alleen die door de Heilige Schrift genoemd werden (St. Jansfeest e. a.).

Het kerklied was onder de Luthersen in ere. De Luthersen hebben eminente dichters van kerkliederen gehad, zoals M. Luther, P. Speratus, N. Decius, P. Nicolai, P. Gerhardt e. a. De gemeente zong doorgaans zonder orgelbegeleiding onder leiding van een koor (de cantor met zijn scholieren).

Kerkregering.

Principieel heeft de Lutherse reformatie nooit partij gekozen tegen de oude organisatie. Volgens de Luthersen heeft Christus het gezag over Zijn kerk gelegd in de hand van de vorst des lands. De kerk als kerk heeft geen eigen gezag. De regel bij de Luthersen was *cuius regio, cuius religio*, d. w. z. 'wie heer is in het land, zet de godsdienst naar zijn hand'. Indien Karel V tot de Reformatie ware overgegaan, dan zou men een Lutherse rijkskerk gekregen hebben, maar nu konden slechts landskerken of territoriale kerken ontstaan.

Dit territoriaal of consistoriaal systeem schiep drieërlei stand: 1° de regeerstand (vorst en consistorium), 2° de leerstand (predikanten, superintendenten en proosten), 3° de lekenstand (de gemeente, die alleen gehoorzamen mag). Dit stelsel vermengde de terreinen van kerk en staat, verkortte de rechten der gemeente en maakte de ontwikkeling der ambten onmogelijk.

Leven. Het Christelijk leven stond in de Lutherse kerk op veel hoger peil dan in de Roomse. Bij velen werd een blijmoedig geloofsleven gevonden, dat gevoed werd door het dagelijkse Schriftonderzoek en door het verheffende Christelijke lied. Het huisgezin werd de sfeer, waarin de zegen van het rechtvaardigend geloof in de betoning van goede werken openbaar werd. Toch is het opmerkelijk, dat het op de voorgrond stellen van de prediking bij Luther en de eenzijdige beschouwing van de verlossing des zondaars wel kerk en huisgezin gereformeerd hebben, maar dat het ganse terrein des levens (o.a. wetenschap en kunst) niet onder de adem van Gods Woord is gekomen, zoals Calvijn het beoogde en zoals deze Reformator het ook in beoefening gebracht heeft.

(De invloed die Luther heeft nagelaten in de wereld is buitengewoon groot. Hij gaf de eerste stoot tot Reformatie. Zó krachtig, dat Calvijn hem zijn *geestelijke vader* noemt.)

Luthersen in Nederland.

De oudste Lutherse gemeenten waren gevestigd in Amsterdam, Woerden en Bodegraven. Die er bij behoorden werden in de beginne Martinisten genoemd. Deze werden eerst gehinderd in het uitoefenen van hun godsdienst, maar langzamerhand werd men jegens hen verdraagzamer. Hun oudste kerkelijke ordinantie dagtekt van het jaar 1597. In 1605 werd de grondslag gelegd van de Lutherse Fraterniteit, waaruit in 1614 het Lutherse kerkgenootschap ontstond. De Lutherse gemeenten waren zelfstandig. Ze ontvingen geen geld uit 's lands kas, maar ze waren enigszins afhankelijk van de gemeente in het rijke Amsterdam, welke dikwijls helpen moest op financieel gebied.

In de 18e eeuw had het Rationalisme onder de Luthersen zeer veel invloed verkregen. Een kleine maar dappere schare streed met mannenmoed voor de oude Lutherse belijdenis. In 1791 werd een aanklacht ingediend tegen drie predikanten der Lutherse kerk, die in niet minder dan dertien punten afweken van de Lutherse belijdenis. Het kerkbestuur wees deze aanklacht af, maar toen was de breuk niet meer te voorkomen. De tegenpartij scheidde zich af en stichtte een nieuw Genootschap onder de naam *Hersteld-Evangelisch Luthersche Kerk*. Haar eerste predikanten waren J. Hamelau en Joh. Scholten.

Inrichting der Lutherse kerk. Koning Willem I gaf ook aan de Lutherse kerk een nieuwe organisatie, die door alle Lutherse kerken werd aanvaard, uitgenomen die van Hoorn en Zwolle. Elke gemeente heeft een kerkenraad bestaande uit ouderlingen, kerkrentmeesters en diakenen. Bij de grote kerkenraad behoren ook de predikanten en oud-kerkeraadsleden. De grote kerkenraden benoemen de leden der Synode, die 21 in getal zijn (8 predikanten, 12 afgevaardigden uit de gemeenten en 1 secretaris). Een Synodale commissie van 6 leden doet de lopende zaken af.

Het merendeel der dienstdoende predikanten is modern. De opleiding tot predikant geschiedt aan het Seminarium te Amsterdam. De studenten volgen enkele colleges aan de Stedelijke Universiteit, voor zoveel het Seminarium zelf voor die vakken geen leerstoel heeft. De Lutherse kerk telt ongeveer 70.000 zielen van wie er 30.000 te Amsterdam wonen. Ze telt 49 gemeenten en 9 filiaal-gemeenten met circa 61 predikanten.

De Hersteld-Evangelisch Luthersche kerk is maar klein. Zij omvat acht gemeenten (Amsterdam, Enkhuizen, Medemblik, Gorinchem, Harlingen, Zwolle, de Helder en Hoorn) en zij wordt bestuurd door een algemene kerkelijke vergadering uit 17 afgevaardigden bestaande.

Amsterdam heeft de grootste gemeente. Daar worden alle aanstaande predikanten

geordend en daarna worden zij aan de gemeente voorgesteld. Al de acht gemeenten zijn orthodox. Het ledental bedraagt circa 22.000 met 11 predikanten. Deze kerk heeft ook een Theologisch Seminarium te Utrecht (vroeger te Amsterdam). Er zijn pogingen aangewend om met de Lutherse te verenigen, maar deze pogingen hebben gefaald. De Evangelisch-Lutherse eisen van de Hersteld-Evangelisch-Lutherse, voor zij de dienaren van deze erkent, een *colloquium doctum*, doch daaraan willen deze zich niet onderwerpen.

Van de Lutherse gaat in ons land weinig kracht uit. Ze hebben vele kenmerkende zaken van de echte Lutherse, wat leer en kerkinrichting aangaat, laten varen en hier en daar zijn ze gewoon modern geworden. Alleen onder de Hersteld-Evangelisch-Lutherse is nog veel van het oude Lutherse geloof merkbaar.

Lutherse Zending.

Gaat uit van het Nederlandsch Lutherse Genootschap voor In- en Uitwendige Zending, dat, in 1852 opgericht, in 1872 in zijn tegenwoordige gedaante is overgegaan, en dat, onafhankelijk van de officiële Lutherse kerk arbeidende, thans 32 Afdelingen en 13 Correspondentschappen telt, waardoor het zowel hier te lande als in Nederlands Oost- Indië zijn werk in dienst van het koninkrijk Gods verricht.

Tot het zelfstandig uitzenden van zendelingen werd in 1880 besloten; na enig aarzelen (er werd eerst gedacht over Enggano en over Pasoemah Oeloe Mana op Sumatra) viel de keuze op de Batoe-eilanden bij Nias. Daar werd in 1889 het Zendingswerk aangevat. Van de zendelingen is vooral te noemen C. W. Frickenschmidt, die, na 32-jarige arbeid, zijn emeritaat verkreeg in 1922.

Het zendingswerk bleek zeer moeilijk; toch werden op de twee eilanden Poeloe Teilo en Sigata langzamerhand twee gemeenten gesticht; ook tot de andere eilanden breidde zich de arbeid uit, terwijl men het ideaal in het oog hield, om alle bewoonde eilanden binnen zendinginvloed te brengen; de schooldienst en de medische dienst kwamen gestadig tot ontwikkeling.

In 1916 besloot het Hoofdbestuur het zendingswerk te centraliseren, en wel zó, dat Sigata als zelfstandige zendingspost werd opgeheven, en de beide zendelingen van Poeloe Tello uit de verschillende eilanden gezamenlijk zouden bewerken. Door deze maatregel ging het werk zich in alle opzichten steeds beter ontplooiën. In 1923 kreeg Poeloe Tello een nieuw zendingziekenhuis. En sinds 1925 draagt de in een gewone vlerkprauw ingebouwde motor veel bij tot de systematische bewerking van geheel de eilandengroep. De gemeente te Poeloe Tello telt haar bijgemeenten thans reeds op 7 eilanden.

Bij gelegenheid van het in April 1927 gevierde 75-jarig jubileum werd een boekje uitgegeven: *De Zending op de Batoe-eilanden*, waarin deze korte saamvatting voorkomt: 'Op steengrond kan men geen grote oogsten verwachten.' Zo zijn de Batoe-eilanden in de ware zin stenen-eilanden ook voor ons zendingswerk. Wanneer wij echter, na 38 jaar zendingswerk, ruim 1000 Christenen tellen, dan is dat nochtans een wonderbare zegen. Den Heere is het een kleinigheid, dat bij het honderd-jarig jubileum van het Lutherse Genootschap de Batoe-eilanden gechristianiseerd zijn".

1 Januari 1925 is een historische datum in de geschiedenis der Lutherse Zending: voor het eerst spraken toen twee Amsterdammers in de kerk op Poeloe Tello, vertegenwoordigende de beide Lutherse kerken in Nederland, n.l. de thans op de Batoe-eilanden arbeidende zendelingen: W. F. Schröder en W. L. Steinhart Jnr.

Mededelingen over de Lutherse Zending op de Batoe-eilanden worden gegeven in *Een vaste burg is onze God*, tijdschrift onder Redactie van Ds. C. F. Westerman en Ds. J. C. Schreider; verschijnend om de 3 maanden.

Luthersen in de Verenigde Staten.

Reeds ten tijde der vestiging van de eerste nederzettingen in Florida, 1562 en 1564, werden er Luthersen in Noord Amerika gevonden — en in het jaar 1565 door Menendez, het hoofd ener Spaanse Vloot, om wille van hunne religie opgehangen.

Onder de eerste nederzetteren op Manhattan- eiland behoorden Luthersen. Nederlandse en Duitse Luthersen vormden in 1648 een gemeente met de 'Onveranderde Augsburgse Confessie' als belijdenisschrift. In 1653 waren er op het bovengenoemd eiland reeds 150 Lutherse gezinnen, van 1657 tot 1659 bediend door Pastor J. E. Gutwasser. Uit Scandinavische landen en vooral, in de tijd der geloofsvervolging, uit de Palts, begonnen er scharen van Lutheranen naar Noord Amerika te verhuizen.

Leden van de predikantenfamilie der Muhlenbergs werden leiders niet alleen op kerkelijk, doch ook op politiek terrein gedurende en na de Amerikaanse Vrijheidsoorlog. Met zes andere predikanten had Pastor H. M. Muhlenberg reeds in 1748 de Synode van Pennsylvania gevormd, de eerste Lutherse Synode in de Verenigde Staten. Sinds dien zijn zij grotelijks toegenomen in ledental zoowel als in aantal van kerkengroepen, allen nochtans de belijdenis der Vaderen acceptierend, zoowel als het Luthers systeem van kerkregering, hoewel ten opzichte van dat laatste een duidelijk sturen in democratische richting merkbaar is.

De laatste jaren hebben allerlei amalgamaties van verschillende groepen zien tot stand komen.

Niet minder dan vijftien verschillende Synoden werken samen in de "National Lutheran Council". In 1918 vormden drie grote groepen de "United Lutheran Church in America", uit 35 synodale organisaties bestaande. In 1926 besloten de Iowa, Buffalo en Ohio Synoden provisioneel om in 1927 de "Evangelische Luthersche Synode" te vormen. Deze zal ruim 2000 verschillende gemeenten omvatten, met bij de half miljoen communicanten. De meest conservatieve Lutherse kerkengemeenschap is die der "Synodale Conferentie van Noord Amerika". Daartoe behoren de "Missouri Lutherschen", wier leider Pastor C. F. W. Walther was, een begaafd man, die in het Westen der Unie teweegbracht wat Muhlenberg in het Oosten had bewerkstelligd.

In haar kerkregering is deze laatste groep overwegend congregationalistisch.

De Lutherse kerken in de Verenigde Staten tellen ongeveer een en een kwart miljoen belijdende leden, en bij de 16.000 gemeenten met ruim 10.000 predikanten. Zij onderhouden allerlei lagere en hogere scholen, zoowel als talrijke inrichtingen van barmhartigheid. In het algemeen genomen zijn zij getrouw in het handhaven van de oude Confessie, wat zeker kan worden toegeschreven aan twee oorzaken. De eerste is dat de Luthersen meer dan eens deelden in de zegeningen van Evangelische opwekkingen in de Verenigde Staten.

De tweede, dat de ervaring in het Moederland opgedaan van het grote onheil daar aangericht door destructieve Hogere Critiek hen waarschuwde tegen de gevolgen er van in het nieuwe Vaderland.

Op het gebied der zending hebben de Lutherse kerken in de Verenigde Staten trouw gearbeid, in het buiten- zowel als in het binnenland. En toen, als gevolg van de grote wereldoorlog (I) in Azië en Afrika, de Duitse zendingsterreinen beroofd werden van arbeiders, zijn het de Luthersen der Nieuwe Wereld geweest die op meer dan één missieveld hun arbeiders, Amerikaanse burgers, met grote toewijding hebben doen optreden om veel onheil te voorkomen.

In de Verenigde Staten staan de Lutherse kerken min of meer exclusief tegenover andere groepen wat haar invloed ten goede schaadt.

3. Kort overzicht van de Reformatie in Duitsland, 1517-1555²

De reformatie die Luther begon rond 1515 / 1517 had zijn uitwerking door een groot deel van Europa, hoewel deze door collega's en opvolgers dieper is doorgewerkt. Luther ging terug naar het gezag der Schrift, die letterlijk geïnspireerd was; het oudkerkelijk dogma; de supranaturalistische wereldbeschouwing; het somber oordeel over de tegenwoordige wereld en de hoop op de toekomstige. Op deze wijze veranderde Luther de Roomse mis in een Lutherse, waarin de preek en de viering van het Avondmaal de voornaamste onderdelen waren. Voor de prediking, die meest leerrede was, maakte Luther gebruik van de oudkerkelijke pericopen. De nevenaltaren werden verwijderd, maar het hoofdaltaar bleef, insgelijks het orgel en de beelden. Bij de doop werd de Roomse duivelbanning gehandhaafd. Voor het gemeentelijk leven waren de catechismussen van grote betekenis.

Toen na 1526 ook van het Duits voor de eredienst werd gebruik gemaakt, kwam deze meer in het middelpunt van de gemeente. Bij het Avondmaal hield Luther vast aan de werkelijke tegenwoordigheid van het lichaam en het bloed van Christus, waarbij aan het verheerlijkt lichaam des Heeren dus alomtegenwoordigheid werd toegekend (consubstantiatie en ubiquiteit). Het gemeentezang, door het orgel begeleid, kwam tot grote bloei, waartoe Luthers eigen liederen niet weinig hebben bijgedragen.

Het probleem van kerk en staat heeft hem altijd bezig gehouden. Volgens Luther had de landelijke overheid de plicht voor de zuivere leer en de eredienst te zorgen. In elk land kon slechts één landskerk zijn, zodat daar voor andersdenkenden geen plaats was en ketters als verstoorders der openbare orde werden gestraft. De positie van de landsheer in de landskerk werd gerechtvaardigd door de leer, dat de bisschoppelijke rechten bij de overgang tot het Protestantisme op de landsheren waren overgegaan. Wel had Luther reeds in 1523 de stelling verdedigd, *dat de gemeente het recht bezat om over de leer te oordelen en leraars te beroepen*; maar door de grote onkunde der gemeenteleden was dit voorlopig praktisch onuitvoerbaar.

Hadden beide rijksdagen van Spiers uitzicht geopend op een concilie of nationale vergadering, in 1530 kwam de *rijksdag van Augsburg* inderdaad bijeen. (Maar van een concilie was geen sprake) De keizer, die geruime tijd buiten Duitsland had vertoefd en nu weer was teruggekeerd, constateerde in zijn oproepingsbrief, dat de toestand hoe langer hoe erger was geworden en dat hij hoopte door zijn tegenwoordigheid hierin een gunstige verandering te brengen. Hij wenste thans ieders 'goeddunken, opinie en mening' te horen en het daarheen te leiden, dat allen een enige, ware religie zouden aannemen.

Met behulp van anderen stelde Melanchton nu de *Augsburgse Geloofsbelijdenis* op (1530), waarin hij de nadruk legde op wat hij met Rome gemeenschappelijk had en betoogde, dat de evangelischen feitelijk op dezelfde bodem stonden als de Roomse kerk. Over het pausdom, het vagevuur, de heiligen en de Roomse mis sprak hij niet en hij zei zelf, dat het gehele verschil uit enige weinig misbruiken voortkwam.

Luther, die tijdens de rijksdag veiligheidshalve op de Coburg verbleef, vanwaar hij met de vrienden in Augsburg zoveel mogelijk contact hield, heeft deze belijdenis gelezen én er niets aan veranderd, al sprak hij uit, 'dat hij niet zo zacht en langzaam

² Zie *geschiedenis van de kerk*, door Prof. Dr. G.P. van Itterzon

lopen kon'.

Vier steden in Zuid-Duitsland, onder andere Straatsburg, was het echter onmogelijk onder de Avondmaalsleer van dit geschrift haar handtekening te plaatsen en zij boden haar Viersteden-belijdenis (*Confessio Tetrapolitana*, door Bucer en Capito) aan, terwijl Zwingli nog weer apart schreef. Tot grote vreugde van Luther werd de Augsburgse Confessie voorgelezen, maar toen Roomse theologen als Eck een weerlegging of *Confutatio* hadden opgesteld, achtte de keizer de zaak hiermee afgedaan.

Hoezeer Melancton in zijn bezorgdheid nog poogde de Roomsen tegemoet te komen, het was alles vergeefs en ook zijn schriftelijke Apologie, die de *Confutatio* weerlegde, werd voor kennisgeving aangenomen. Het edict van Worms, 1521 zou onverzwakt moeten gelden en binnen vijf maanden zouden allen tot de Roomse kerk teruggekeerd moeten zijn.

Op 27 februari 1531 sloten de Evangelischen nu het ***Verbond van Schmalkalden***, waarbij zij elkander voorlopig voor de tijd van zes jaren alle steun beloofden als tegenweer tegen de keizer. Werd één hunner om het Woord Gods aangevallen, dan zouden allen handelen, alsof zij zelf waren aangevallen en het hun eigen zaak gold. Toen de theologen bedenkingen hadden betreffende een gewapend verzet tegen de keizer, verklaarden de juristen, dat de landsvorsten de overheid van Godswege waren en de keizer slechts door de vorsten was aangesteld.

Dit wapen boezemde de keizer het nodige ontzag in, vooral toen andere landen, als Frankrijk, Engeland, Denemarken, Hongarije-Zevenburgen in deze bond een strijdmiddel tegen het huis Habsburg zagen, en hen steun verleenden.

Toen bovendien de Turken weer oprukten, moest Karel wel inbinden en sloot hij persoonlijk met de Evangelischen de ***godsdienstvrede van Neurenberg (1532)***. Tot een algemeen, vrij, christelijk concilie zouden de Protestanten worden geduld; de processen over kerkelijke goederen werden afgelast.

Het verbond van Schmalkalden ging nu een bloeiperiode tegemoet. Het ene land na het andere, als Wurtemberg, Pommeren, Saksen en Brandenburg, ging tot het Lutheranisme over. Toen na de woelingen in Munster, deze stad viel en de Wederdoperij een uiterst gevoelige slag ontving, verbreidde het strenge Lutheranisme zich snel. Zelfs kwamen de Wittenbergers met Bucer en Capito tot een formulier, waarbij de *eendracht*, niet de *overeenstemming* der partijen inzake het Avondmaal werd uitgesproken (*Formula Concordiae van Wittenberg, 1536*).

Tegen dit alles kon Karel niets uitrichten, daar het voor hem wel een zware tegenvaller is geweest, dat hij sinds de zomer van 1532 bijna tien jaar onafgebroken in de oorlog met Frankrijk en Turkije was gewikkeld. Bovendien kon keizer Karel van de paus maar niet gedaan krijgen, dat het beloofde concilie werd gehouden. Toen eindelijk, na vijf jaren, een (soortgelijke) vergadering in Mantua zou bijeenkomen, stond Frankrijk er afwijzend tegenover en wensten ook de leden van de Smalkaldische Bond dit concilie niet te erkennen.

Op herhaald aandringen van Johan Frederik de Grootmoedige, keurvorst van Saksen, stelde Luther een geschrift op, de ***Smalkaldische artikelen (1537)***, waarin hij uiterst scherp samenvatte, wat hij tot nu toe had geleerd en waarbij hij ook voor het gericht van God dacht te blijven. Alle geestverwanten van Luther hebben deze artikelen in Schmalkalden ondertekend, al gaf Melancton, heel alleen, aan de paus nog weer te veel toe. Eensgezind besloten zij het concilie te Mantua als onvrij niet te bezoeken; wel waren zij bereid een *vrij, christelijk concilie* bij te wonen, dat de keizer op *Duitse*

bodem bijeenroepen zou.

Met de Rooms en, die zich organiseerden in de *Neurenberger-bond* (1538), schenen de Protestanten nu in oorlog te zullen komen, maar de politiek werkte weer mee en Karel V stond bij het *Bestand van Frankfort* (1539) aan de Protestanten enige verademing toe. Gedurende zes maanden hadden de Evangelischen niets te vrezen; de Neurenberger vrede zou van kracht blijven en de hangende processen werden afgelast. De keizer bleef niets over dan opnieuw te proberen door godsdienstgesprekken te Hagenau en Worms 1540, Regensburg 1541 zijn doel te bereiken en de Protestanten voor de Roomse kerk terug te winnen, maar tot eenheid kwamen zij niet. Met name ten aanzien van de rechtvaardigmaking en de mis kwam de verbroedering niet, en vielen er scherpe woorden.

Toen gebeurde eensklaps iets, wat de keizer de wind in de zeilen gaf. Filips van Hessen, die een zieke vrouw had, wilde er een tweede vrouw bij nemen en kreeg, na veel moeite, op grond van gewetensbezwaren, in een geheime biechtraad hiervoor de toestemming van Luther en Melanchton. Het was een illusie, dat dit advies geheim moest blijven, dat van dit nevenhuwelijk niets naar buiten mocht uitlekken en dat dit geval een uitzondering moest blijven. Het huwelijk (1540) werd bekend en de zaak van de reformatie werd er om gesmaad. Nog probeerde Luther het kwaad door een noodleugen te verdoezelen, maar daarmee verviel hij van kwaad tot erger en Calvijn sprak terecht van dagelijks nieuwe ergernis over deze bigamie. Het politiek resultaat was, dat Filips door zijn wangedrag niets anders kon dan zijn verzet tegen de keizer opgeven, en ook Maurits van Saksen sloot zich bij de keizer aan (1541).

Voor het ogenblik was de kracht van het Smalkaldisch Verbond gebroken. Vanuit Nederland had Karel van Gelre zijn steun bij de Bond gezocht; na zijn overlijden zocht de nieuwe hertog Willem van Gelre tevergeefs daar zijn steun. Hij moest in 1543 Karel V als zijn heer erkennen en plaats maken voor een stadhouder. In de Kleefse oorlog delfde hij het onderspit (1543).

De aartsbisschop van Keulen, die hervormingsgezind was, moest zijn reformatie beëindigen. De keizer had de handen volledig vrij: met de vrede van Crépy was zijn oorlog met Frans I van Frankrijk geëindigd; de Turken waren tamelijk rustig; Gelre was overwonnen; de Protestanten waren verdeeld. De strijd met de ketters kon beginnen.

In 1545 kwam het bekende *Concilie van Trente* bijeen, dat met verschillende tussenpozen tot 1563 heeft vergaderd. Met de leer van Luther, die *Tegen het Pausdom te Rome, door de duivel gesticht* geschreven had, hebben de Duitse Protestanten zich tegen dit concilie krachtig verzet.

In deze tijd kwam Luthers einde. In het begin van 1546 was hij in Mansfeld om een twist tussen de graven van Mansfeld bij te leggen en toen zij niet elkaar waren verzoend, en hij in deze drie weken nog verschillende malen had gepreekt, overviel hem zijn oude kwaal weer en is hij na pijnlijke borstbeklemmingen op 18 februari 1546 in Eisleben, waar hij ook het levenslicht had gezien, in volle vrede ontslapen. Hij werd in de slotkerk van Wittenberg bijgezet.

Menselijkerwijs gesproken was het voor Luther een geluk, dat hij de *Smalkaldische oorlog* niet meer heeft beleefd. Deze heeft slechts van 1546 tot 1547 geduurd en eindigde met de slag bij Mühlberg (1547), waar de Protestanten door de keizer, die onder meer door Maurits van Saksen (die Lutheraan was, maar onoprecht) werd gesteund, met een zware nederlaag werden geslagen. De beide Protestantse vorsten,

Johan Frederik van Saksen en Filips van Hessen, werden gevangen genomen en met de zaak van het Protestantisme stond het er vrijwel hopeloos voor.

Bij het *Augsburgse Interim (1548)* werden door de keizer aan de Protestanten tot het komende concilie de lekenkelk en het priesterhuwelijk toegestaan, maar dit was dan ook alles. Voor het overige zouden in leer en gebruiken de Roomse opvattingen volledig gelden. Dit Interim kon echter noch Rooms, noch Protestanten bevredigen en toen de keizer dacht, dat hij zijn doel had bereikt, kwam de grootste levensteurstelling, die hij ooit heeft gekend. Geheel onverwachts viel Maurits van Saksen van hem af. Dat kwam zo. Zijn Protestantse onderdanen waren over zijn partijkiezen in de Smalkaldische oorlog allesbehalve tevreden, zodat hij al in 1548 in plaats van het *Augsburgse Interim* voor zijn gebied het *Leipziger Interim* uitvaardigde, waarvan Melancthon de voornaamste opsteller was en waarin over de *rechtvaardigmaking en de goede werken* in Protestantse zin werd gesproken. Toen Maurits van Saksen de keurvorstelijke waardigheid eenmaal verworven had, voelde hij al evenmin als alle andere vorsten voor een uitbreiding van de macht van de keizer. Bovendien waren er persoonlijke belangen in het spel, daar hij gekrenkt was over het feit, dat de keizer zijn schoonvader Filips van Hessen verraderlijk had gevangen genomen. Zodoende kwam hij er toe om in het geheim met de nieuwe Franse koning, Hendrik II (1547-1559), te beraadslagen, hoe de macht van Karel V het best kon worden beknot.

Terwijl hij in opdracht van de keizer aan Maagdenburg de rijksban voltrok (1551), liepen de onderhandelingen met de Franse koning. In 1552 werden beiden het eens: de Franse vorst mocht de drie bisschopssteden in Lotharingen (Metz, Toul en Verdun) veroveren en Maurits van Saksen overviel de keizer in Innsbrück zo plotseling, dat deze er ternauwernood het leven afbracht en in Villach een schuilplaats vond. Ook het concilie van Trente moest er om worden verdaagd.

Het consistorie was aanvankelijk een kerkelijke rechtbank en werd eerst in 1553 een kerkelijk regeringsorgaan, waarbij aan de vorst met zijn kerkvisitatoren en superintendenten veel gezag werd toegekend.

Diep teleurgesteld verloor de keizer alle moed; zelfs de vredesonderhandelingen wilde hij niet meer voeren: zijn broeder Ferdinand moest die last maar op zich nemen.

Zo kwam op *de rijksdag van Augsburg van 25 september 1555 de godsdienstvrede* tot stand, waarbij onder andere het navolgende werd bepaald. De rijksstanden mochten niet beoorloogd worden, als zij Luthers of Rooms waren; voor andere godsdiensten, bv. die der Gereformeerden en Doopsgezinden, gold deze vrijheid van godsdienst niet; de landsheer besliste, welke godsdienst in zijn gebied zou gelden, volgens de latere stelling: *wiens gebied, diens geloof* (cuius regio, eius religio). Konden de onderdanen zich in de godsdienst van hun landsheer niet vinden, dan mochten zij zonder schade aan eer en goed met vrouw en kinderen vrij vertrekken. Ging een geestelijke tot het Protestantisme over, dan verloor hij zijn waardigheid en de inkomsten der geestelijke goederen, wat het 'kerkelijk voorbehoud' (reservatum ecclesiasticum) werd genoemd. De vrede was voorlopig en zou, wanneer geen vergelijk met vreedzame middelen kon worden bereikt, eeuwigdurend zijn. Gaarne hadden de Protestanten gewild, dat in de vredesbepalingen ook voor hen een 'kerkelijk voorbehoud' was ingelast, maar zij moesten met een afzonderlijke verklaring van koning Ferdinand genoegen nemen (declaratio Ferdinandina), waaraan het rijkskamergerecht niet gebonden was.

Deze verklaring hield in, dat de ridders, steden en gemeenten, die sinds jaar en dag Luthers waren, in de Roomse gebieden geduld zouden moeten worden. Resultaat van deze *Augsburgse godsdienstvrede* was derhalve, dat Duitsland in afzonderlijke gebieden verdeeld werd, die elk een nadrukkelijk stempel ontvingen; dat deze gebieden voor andersdenkenden praktisch gesloten waren, zodat zij tot het begin van de negentiende eeuw nagenoeg niet van kerkelijk karakter zijn veranderd.

4. LUTHERS WERK EN DE LANDKERKEN VANAF 1531;

door Vitus Lodewijk von Seckendorf

De onderstaande gegevens en brieven van Luther zijn overgenomen uit:

Vitus Lodewijk von Seckendorf, 1673-1751, *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie door Dr. Martin LUTHER en andere voortreffelijke mannen, sedert den jare 1515 en vervolgens in Duitschland en de aangrenzende rijken door Godts zegen gewrocht; enz.*

1531.

Vitus Lodewijk von Seckendorf, Eerste deel bladzijde 531.

Hoe gevaarlijk het voor de Protestanten uitzag vanwege de besluiten genomen op de *Augsburgse Rijksdag* die eindigde 19 november 1530, is tevoren genoegzaam gebleken. Daarom besloten de Protestanten de 13e november 1530 te Neurenberg bij elkaar te komen. Hoewel de Neurenbergers, na het ontvangen van een betere tijding, de Keurvorst van Saksen verzochten de gemelde dag uit te stellen; zo heeft hij nochtans de vrede niet vertrouwd. En bemerkende dat de Neurenbergers vreesachtig waren om een vergadering te Schmalkalden op de 28e november te openen, werd door enige verhindering het termijn verlengd tot de 22^e december 1530.

Daar werd over de vraag gehandeld: *of en hoe men de keizer als hij geweld zou gebruiken tegenstand zou durven bieden?*

Sommigen waren van mening dat zulks bij afwezigheid van de keizer geoorloofd was, omdat er een gerucht liep dat hij weer naar Spanje zou vertrekken. De afgevaardigden van Neurenberg waren op het heftigst daartegen.

Ondertussen was er ook geen gebrek aan hen die beweerden dat men met recht tegenstand kon doen, omdat de keizer in gewetens- en geloofszaken niets te gebieden had. De afgevaardigden van Straatsburg - waaronder Bucer - waren voornamelijk van dit laatste gevoelen.

Na lang beraad werd op 31 december 1530 te Schmalkalden een ontwerp van een verbond gemaakt, wat echter niet door alle gezanten van de protestanten werd ondertekend. (Officieel 27-2-1531) In hoop dat de toestemming zou volgen kwamen men in de volgende punten overeen:

"Dat men de keizer schriftelijk zou verzoeken de Fiscaal niet te machtigen tegen hen in de *religiezaken* te handelen; doch dat zij elkaar met raad en daad zouden bijstaan als de Rijksfiscaal het Swabisch verbond of iemand anders van hen om het geloof aan kwamen aan te tasten. En omdat er bij de Evangelischen een grote ongelijkheid in de kerkelijke plechtigheden ontstond, zouden zij enige geleerde Godgeleerden en juristen aanstellen om een algemeen kerkelijke orde te maken; en erop bedacht te zijn hoe de zonden en laster beide geestelijk en wereldlijk gestraft zouden worden.

Verder zouden zij in overweging nemen hoe men zich tegen het proces van de Fiscaal zou kunnen wapenen alsmede om *een appèl* van het Augsburgse Rijksbesluit op te stellen. En eindelijk op welke wijze de Wederdopers voor hun verbreking omtrent God en een goed geweten zouden kunnen worden gestraft.

Verder werd nog besloten een openlijk afschrift van de zaken die op de Augsburgse Rijksdag verhandeld zijn in de Latijnse, Duitse en Franse taal te laten drukken en voornamelijk aan de koningen van Frankrijk en Engeland, welks gezanten zich toen ter tijd te Kamerik bevonden, met het gemelde appèl te zenden.

De keizer zou om verhaasting van een Concilie worden verzocht. En de geleerden van

de Evangelischen zullen gereed zijn, uit de oude Kerkvaders en Conciliën aan te tonen wat dezen van de in strijd zijnde artikels geleerd hebben en welke voor of welke tégen ons zijn. Alsook hoe de oude Christelijke Conciliën gehouden werden en hoe men zich zou gedragen als de paus het hoofd van het Concilie zou zijn en de pauselijke bisschoppen alleen een conclusieve stem hebben wilden; en of zij daarenboven vatbaar zijn om ons heilig geloof uit de Heilige Schrift te verdedigen en te behouden. Ten laatste werd besloten dat geen Stand zich anders zou laten bemerken, dan alsof men het in alle delen met elkaar eens was."

De voornaamste *bondgenoten* waren:

Keurvorst Johan van Saksen,

Hertog Johan Frederik,

Landgraaf Philip van Hessen,

Frederik Wolf van Aanhalt,

Graaf Hebbard en Albrecht van Mansveld;

en de steden Straatsburg, Ulm, Konstanz, Reutlingen, Memmingen, Lindau, Biberach, Winsheim, Lübeck, Maagdenburg en Bremen.

Bladzijde 537.

... In deze vergadering werd besloten tussen hen een verbond voor 6 jaar op te richten. Die van Straatsburg deden in een vergadering in het volgend *voorjaar, 1531*, verslag van het antwoord van de Zwingliaanse Zwitsers. Dit behelsde 'dat zij de Augsburgse Confessie niet verwierpen, doch dat zij zich buiten het vrije Goddelijke Woord aan geen formulier zouden verbinden'. Uit de registers blijkt dat die van Bazel de oorzaak waren, dat de Zwitsers alzo antwoorden.

Bladzijde 552.

In dit jaar werd gewerkt aan een *Vergelijk tussen de Luthers en de Zwingliaanse Zwitsers*, waarmee voornamelijk de Landgraaf van Hessen bezig was en daartoe Bucer gebruikte, zoals blijkt uit de brieven van Luther en zijn ambtgenoten.

De lering van Zwingli van het Heilig Avondmaal was toen zeer gehaat en een van de voorwaarden waaronder de Evangelischen in vrede zouden leven. Namelijk als zij met de Zwitsers nóch omtrent de lering nóch omtrent een verbond, iets te doen wilde hebben. Luther was van hetzelfde gevoelen. Hij verzocht Bucer, die middelaar wilde zijn, dat de Zwitsers, als de vereniging hen ernst was, zouden toegeven *dat het lichaam en bloed van Christus waarachtig ook bij de tekenen waren*; welks artikel in het Verenigingsformulier klaar moest worden uitgedrukt.

Uit vrees voor de uitvoering van het Augsburgs Edict werden ook velen afgeschrikt. Zodat zij de Augsburgse Confessie omhelsden en de Zwingliaanse verlieten; daaronder de gezanten van Straatsburg en de overige drie steden die te Augsburg een bijzondere Belijdenis hadden overgegeven. Waarover de Zwitserse godgeleerden zeer misnoegd waren.

De Zwitsers leden in dit jaar ook geen kleine ramp, omdat tussen die van Zürich en Lucern en hun beide bondgenoten een oorlog ontstond waarin Zwingli de 11e oktober, - wanneer hij naar het oud gebruik als Farheer mede te velde trok, en zelf dapper vocht, - in de ouderdom van 44 jaar sneuvelde.

Oecolampadius stierf de 1e december te Bazel in de ouderdom van 49 jaar. Het overlijden van deze twee wakkere mannen gaf gelegenheid tot verscheidene discoursen; en Luther zelf heeft daarvan niet heel voordelig geoordeeld.

Hoe gevaarlijk het echter met de Reformatie uitzag, niet alleen in Zwitserland maar

ook in het Rijk ondanks het harde *Edict van Augsburg*, heeft nochtans in dit jaar de Reformatie geen geringe wasdom gekregen. In Ulm hebben de evangelisten voor het eerst een *Kort Begrip der leer* in 18 artikels laten opstellen. De hoog loffelijke Magistraat heeft in september ook een bundeltje laten uitgeven waarin begrepen is de orde en wijze zoals de Sacramenten en plechtigheden der kerk van Ulm gebruikt en gehouden worden; dus *een handboek voor de predikers*.

1532

Vitus Lodewijk von Seckendorf, Tweede deel bladzijde 5-20.

Het begin van het jaar 1532 had een vreedzaam uitzicht omdat Karel tot de *religievrede* meer genegen scheen. Luthers mening werd hierover gevraagd.

Hij schreef de 12e februari aan keurprins Jan Frederik: 'Deze onderhandeling van vrede waarin God zo genadig de hand biedt, is in genen delen af te slaan en men moet deze door de zaak van de verkiezing van de Rooms keizer niet laten dwarsbomen. Wanneer de keurvorstelijke onderhandelaars zich door brieven met de Evangelischen hadden vergeleken om in het begin van de maand april te Swynfurt bij elkaar te komen, verschenen daar de beide keurvorsten van Ments en de Palts, alsook de keurprins Jan Frederik in plaats van zijn vader die ernstig ziek lag. Voorts Frans, hertog van Lunenburg en Wolfgang van Anhalt met de gezanten van de overige vorsten en steden waaronder ook die van Northausen en Hal in Swaben die toen de Smalkaldische bondgenoten waren toegevallen.'

Na veel woordenwisseling tussen de keurvorst en de Evangelischen hebben zij eindelijk de 7^e mei *het vredesverdrag* aan de keurvorstelijken overgegeven. In Luthers boekdelen staat: overgegeven te Neurenberg op maandag na Bonifacius anno 32. Maar uit andere berichten blijkt dat het te *Swynfurt* werd overgegeven.

De inhoud luidt in de aanvang als volgt:

'De keurvorst en zijn keurprins met de geloofsgenoten, zes vorsten, 2 graven en 24 rijkssteden - die allen met name genoemd worden - zullen behalve de Augsburgse Confessie, de Assentie en de Apologie alsmede hetgeen naar de ware christelijke zin met dezen overeenkomen, geen verdere of andere nieuwigheid, alsmede geen plechtigheden die tegen de genoemde Confessie of Apologie strijden invoeren.'

Verder werd onderhandeld over de religievrijheid van de onderdanen van de wederpartij (de roomsen en dergelijke) en of deze partijen dezelve in bescherming zou nemen. De Evangelische godgeleerden waren het omtrent deze zaak niet eens. En de keurvorst van Saksen raakte hierover met de Landgraaf in een groot verschil.

Ten laatste werd in de laatste vergadering dit punt opgesteld: '*Geen partij zal de onderdanen van de anderen in zaken van het geloof aan zich brengen of tegen de wil van de andere partij beschermen. Degenen echter welke een vrije aftrek hebben en wegens het geloof onder hun heerschappij niet zouden kunnen, of willen blijven, zullen verlof krijgen zich met ter gewoon elders te begeven, mits betalende de zogenaamde nach-stevuer.*'

Tevens is men overeengekomen onder welk beding anderen, waaronder die van Erfurt, in het Schmalkaldisch verbond kunnen worden opgenomen?

'Daartoe werd voor alle dingen vereist dat deze zich tot de Augsburgse Confessie erkenden en van de Zwingliaanse leer zuiver waren. Hetwelk voornamelijk was gericht tegen de zin van de Saksische markgraaf George, de stad Neurenberg en enige andere steden. Die van Straatsburg deden daarin de anderen een genoegen en zeiden alle hoop van de Zwitsers af; zodat de wederpartij zich bedrogen vond, welke hoopte, dat een groot gedeelte van de Rijkssteden van het Schmalkaldisch verbond zouden afzien indien men de Zwinglianen van de vredehandeling uitsloot.

Hoewel er vele verschillen ontstonden werd eindelijk de *religievrede op de 23e juli te Neurenberg* gesloten.

Deze bestond hierin: *'Dat de een de andere vanwege het geloof of andere redenen niet beledigen, of degene die geweld gebruikten, helpen zullen; maar de een de ander met ware vriendschap en christelijke liefde zou bejegenen tot op een aanstaand Concilie. Gedurende welke tijd alle procedures van de keizerlijke Fiscaal omtrent geloofszaken, zullen worden opgeschort.'*

De keurprins Frederik had in het opstel van vrede, de 4e juli opmerking gemaakt, bij de woorden: 'elkaar met ware christelijke vriendschap en liefde menen'; deze woorden toegevoegd: *voor zover zulks uiterlijk als lichaam en goed betreft*. Maar dit werd niet aangenomen. Maar wel hetgeen hij wegens het uitstellen der processen van de Fiscaal en anderen begeert had. Hoewel deze heer niet omzichtig genoeg is geweest. Want men heeft daarna geweten aan deze woorden een glosse te geven, zoals hierna zal blijken. Maar de prins maakte spoed, óf om de zwakheid van zijn vader, óf omdat hij de bondgenoten voornamelijk de Landgraaf niet vertrouwde.

Na herhaalde correspondentie over deze zaak antwoordde de landgraaf Philipp van Hessen op 30 augustus 1532, aan keurprins Johann Frederik, wiens vader keurvorst Johann kort tevoren gestorven was. Hij schreef: ... *Dat uwe Liefde door Gods genade als gij komt te overlijden, ook zulke lof behaald die de vrome keurvorst verkregen heeft. Want waarlijk, vrienden en vijanden en heel de wereld hebben hem liefgehad, enzovoort.*

Vanwege de gerezen verschillen werden zogenaamde Goemannen benoemd, waarna de geschillen werden bijgelegd en op 21 december 1532 deze zaak besloten.

Op de Rijksdag te Regensburg - opening 23 juli - werd deze religievrede ook verschillend beoordeeld.

Op deze Rijksdag werd bitter geklaagd door de gezanten van de keur-Saksische vorst over de haat van koning Ferdinand tegen de Evangelischen. Hij had onder andere gezegd, *dat er geen rust was te verwachten, voordat de Lutherse gezindheid uitgeroeid was. En dat hij dit werkstellig zou maken, al zou hij daardoor tot te bedelzak geraken.*

Bij het Afscheidbesluit van de 27e juli werd van de Neurenbergse religievrede geen gewag gemaakt en de Evangelische keurvorsten en steden werden daarin ook niet genoemd. Wel werd uitdrukkelijk vermeld dat de stad Regensburg ondertekende in de naam van 36 steden die genoemd werden.

Ook bij de paus stuitte de religievrede zeer tegen de borst. Hij verzuimde niets om teweeg te brengen dat de bul van paus Leo alsook het edict van Worms (1521) tot uitvoer werd gebracht en de protestanten met geweld werden uitgeroeid.

Ondertussen heeft God de vrome *keurvorst (Johann van Saksen)* in vrede tot Zich genomen op 16 augustus om 10 uur voor de middag in de ouderdom van 63 jaar. Spalatines geeft dit bericht ervan: "Maandag na Laurens is de keurvorst met beide prinsessen en de keurvorstin van Brandenburg van Torgau naar Sweinitz gereisd om zich met de jacht te vermaken. Hij heeft daar twee dagen doorgebracht en omdat er veel wild viel, heeft hij zich daar vrolijk getoond. Donderdag na Maria Hemelvaart, zijnde de 15e augustus, was hij van voornemen om naar Lochaw te gaan om zich verder met de jacht te verlustigen. Maar 's morgens om 4 uur werd hij met zeer zware hoofdpijn overvallen en klaagde daarover tot 8 uur toe; waarop hij enkele malen uitriep: *mijn God, help!* Hij verloor de spraak en heeft 28 uur zonder beweging, gehoor en verstand neergelegen. Vrijdag om 10 uur kwamen Dr. Luther, Filippus

Melanchton en Dr. Augustijn Schurf, de arts. De keurvorst stak beide handen omhoog maar liet ze door zwakheid zo weer vallen en overleed.

Zondag werd het lijk op een wagen naar Wittenberg gebracht. Omdat het al sterke begon te ruiken, werd hij naast zijn broer, de keurvorst Frederik begraven. Luther deed de lijkpredikatie onder een menigte tranen en Melanchton deed een Latijnse redevoering. Daarbij werd er gezongen; en alzo werd deze plechtigheid besloten.

Luther beklagde zeer dat niemand van de prinsen of bloedverwanten daarbij tegenwoordig was en gebruikte onder andere deze woorden: 'Zoals onze kinderen zonder zorg geboren worden, zonder zorg leven en zonder zorg sterven, alzo zal onze Lieve vorst, hertog Johann te moede zijn, alsof hij van de Lochische heide van de jacht kwam en niet weten wat hem overkomt'. Ook wij moeten God vlijtig voor de genade danken dat hij onze lieve keurvorst ook in Christus' dood begrepen en in Zijn opstanding besloten heeft. Want gij weet wat voor een dood hij te Augsburg op de Rijksdag geleden heeft. Ik wil zijn uitmuntende hoedanigheden niet opvijzelen. Maar hem ook een zondaar laten blijven als ons allen. Hoewel hij een zeer vroom, vriendelijke man is geweest, zonder valsheid, aangezien ik nooit enige hovaardij, door of in hem bespeurd heb; iemand die (belediging) niet zwaar opnam en licht vergeven kon en meer dan milddadig is geweest. En hoewel hij soms in de regering heeft gefeild, wat raad? Een vorst is ook een mens en heeft alom 10 duivels rondom zich daar een ander mens er maar één heeft. Gij allen weet, hoe dat hij naar Christus' voorbeeld over twee jaren te Augsburg is 'gestorven en een rechte dood heeft gesmaakt'. Niet alleen voor zichzelf maar voor ons allen, doordien hij alle boze sappen en vergif heeft moeten uit drinken welke de duivel hem ingeschonken heeft.'

Luther zei onder andere: *met keurvorst Frederik is de wijsheid en met keurvorst Johann de vroomheid gestorven.*

(Frederik van Saksen werd bijgenoemd *de Wijze*. Hij leefde van 1463-1525. Keurvorst Johann van Saksen werd genoemd *de Standvastige*. Hij leefde van 1468-1532. Zijn zoon Johan Frederik keurvorst van Saksen werd genoemd *de Grootmoedige*; zijn regering strijd was van 1532-1547. Daarna werd hij uit de regering gestoten en stierf 1554.)

Luther meldde ook van hem, dat hij zich alle dagen 6 uur lang door zijn edellieden uit de Bijbel had laten voorlezen. En dat hij bij de boerenopstand zou hebben gezegd: *wil mijn God mij geen vorst laten blijven zo geschiedde Zijn wil; ik kan ook een ander man zijn*. Hij schreef de predicaties bijna van woord tot woord na. Zijn schrijftafel is nog in de Neurenberger boekerij te vinden. De heer Jonker heeft deze gezien en bericht, dat hij ook gezien heeft vier grote folianten van deze keurvorst met eigen handschrift, behelzende allerlei aanmerkingen zowel ten opzichte van de huishouding als de toestand van zijn tijden. Deze laatste liggen in de vorstelijke boekerij te Gotha. Hoewel hij tot aan zijn einde in de reine leer gebleven is heeft de lasterduivel echter niet kunnen rusten en getracht deze vorst na zijn dood smetten aan te wrijven.

In 1532 kwam een uitvoerige uitleg van Mattheüs 5, 6 en 7 van de pers, inhoudende predicaties is die Luther reeds in 1530 was begonnen. Luther bestraft daarin ernstig degenen die door de Reformatie van het juk van de clerici bevrijd werden maar begonnen zijn de Evangelische predikers op het hardst en verachtelijkst te behandelen. Hij zei bijvoorbeeld, *hoe God het gebed van de gelovigen verhoorde op de Rijksdag te Augsburg. De messen waren reeds getrokken en de snaphanen al geladen, echter gaf God op het gebed van de zijnen goede vrede en verleende een genadig jaar.*

Welk nadeel de scheuring in de Reformatie heeft toegebracht bekend hij openhartig. "Hoeveel zijn er, zegt hij, die het eerst met ons gehouden hebben en het Evangelie

tegen de paus begonnen zijn? Zodat het zich liet aanzien, dat wij de hele wereld aan ons brengen zouden. Maar wanneer het op zijn best had behoren te gaan, richten de onzen zelf een jammerlijk feit aan, erger en nadeliger dan ons alle vorsten, koningen en keizers zouden hebben kunnen doen. En wat kunnen wij daartegen doen? Zij doen ons het grootste nadeel en stijven daarenboven onze vijanden tegen ons. Die roepen: *daar ziet men, wat onze lering is, omdat zij het zelf onder elkaar niet eens worden.* En dat de Heilige Geest niet daarbij kan zijn, omdat wij elkander zelf vervolgen, schelden en lasten, enzovoort. Dat moeten wij gedogen, dat de vijanden door zulke ergernis gesterkt en wij verzwakt en gelasterd worden. En alzo krijgen wij beide, zowel onze vijanden alsook onze broeders tegen ons; dat waarlijk geen groter aanvechting in de christenheid is wat het uitwendige aangaat en onze leer betreft. Nochtans, dat zal mij niet afschrikken of afvallig maken van de lering. Want Christus had Zelf Judas de verrader bij Zich. Hij heeft ook getrouw gewaarschuwd om voor de valse profeten terdege op zijn hoede te zijn. Ze heten *profeten*, dat is leraars en predikers welke hetzelfde predikambt, dezelfde Schrift, en dezelfde God waarop zij zich beroemen hebben als de anderen. En nochtans zijn het valse profeten", enz.

In zijn uitleg van de 2de Psalm die Luther in dit jaar begon, zegt hij onder andere: "In onze tijd wanneer het evangelie bij ons aanving en gepredikt werd, ging het eenvoudig in zijn werk. Ieder nam het aan en liet het zich welgevallen. Want zij hoopten allen op hetgeen de apostels hoopten, eer zij de Heilige Geest ontvangen hadden en van dit rijk terdege onderricht werden. Te weten dat deze leer, de wereldlijke vrijheid, vrede en een uiterlijke tucht en discipline aanbracht. Maar toen Müntzer een oproer begon te verwekken en de kerk daarna van Karlstad, Zwingli en andere dwaalgeesten bedroefd en dwalende gemaakt werd, kan men nu het rechte afbeelding van dit rijk (van Müntzer) zien: in de kerk geestdrijverij en in de regering oproer en bij de heiligen grote zwakheid. Zodat in zulke gevaren, nood en ergernis welke men aan alle kanten zag, bijna geen troost of hoop meer overbleef. Toen werden veel mensen mismoedig, deinsden terug en begonnen van het lieve Evangelie zelfs bittere vijand te worden. Maar waar kwam dit onraad vandaan? Nergens anders daarvan, dat zij de aard en eigenschap van dit Rijk niet wisten. Want het is alzo en het is de aard dat het koninkrijk dat het van de duivel en de wereld wordt aangevochten. Wie dat niet weet kan niet bestaan; want als er een ongeluk komt, dat men enigszins daarover moet lijden, dan begint men te aarzelen en doemt het Evangelie als een oproerige leer."

En van zichzelf schrijft hij: "Toen ik een jong prediker was, meende ik het met ganse ernst en had graag een ieder vroom gemaakt. Maar sommigen zeiden tot mij: 'gij hebt een al te gelen bek, dat gij oude Schalken zou vroom maken'.

En van Staupitz zegt hij: 'Hij had graag louter uitgelezen mannen tot ambten gebruikt maar hij kon hen niet vinden. Daarom pleegde hij te zeggen: men moet met de paarden ploegen die men heeft. Die geen paarden heeft, ploegt met ossen.'

In een geschrift tegen sommige sekten gaat hij tegen de Zwingliaanse 'dwaling van het Heilig Avondmaal tekeer. 'God heeft Zelf Zijn oordeel daarover getoond door de nederlaag in Zwitserland waarin Zwingli is omgekomen.'

Luther was over hun ongeluk niet verheugd, het ging hem veel meer ter harte. Hij gunde hen ook met heel zijn hart dat ze zalig waren, aangezien het Gode niet onmogelijk was een mens in zijn laatste te bekeren. Maar hij kon hen niet tot martelaars verklaren; en het was te wensen dat de Zwitsers deze Goddelijke vermaning aannamen en van hun dwaling aflieten.

Deze brief heeft de *broeders van Zurich* zeer mishaagt. Zij besloten daaruit, *dat*

Luther het verdrag te Marburg had verbroken. Zij houden Luther voor een dappere knecht Gods, door welks diensten God in de ganse wereld treffelijke vruchten heeft verschaft. Maar hij was ook een mens; en álles wat hij schreef kwam niet uit Gods Geest. Hij kon ook dwalen, evenals Petrus, David en Mozes. Zij wensten dat hij hen voor broeders wilde houden en niet alle hoop tot liefde en vrede zou afsnijden.

1533

Seckendorf, Blz. 30-55 2^e Deel

Omdat de protestanten hoop hadden dat het langverwachte concilie eindelijk door zou gaan, gaf **Erasmus** een verklaring uit over de 84e psalm. En omdat hij altijd de vrede in de kerk bevorderd heeft schreef hij nu daar de Neurenbergse vrede gesloten was en een concilie scheen voor de deur te staan. Hij schreef zijn mening over een *Vergelijk in de religie zaak*. Men kan niet ontkennen dat veel dappere mannen die naar een Vergelijk wensten, Erasmus' voorstellen gevolgd hebben. Echter besluit hij zijn geschrift met geveinsde en bedenkelijke vermaningen.

In dit jaar ontstond er grote onenigheid tussen de **keurvorst Johan Frederik** en hertog **George van Saksen**. (George met de baard) Luther had op goede vrijdag, de 11e april aan die van Leipzig onder een andere geschreven en daarin hertog George *een duivelsapostel* genoemd. Omdat deze brief verscheiden keren werd overgeschreven raakte hij in de handen van de Raad van Leipzig die deze aan de hertog George zond. De burgemeester van Leipzig Wolf Widman vroeg Luther bij geschrift, of hij deze brief voor de zijne hield? Maar Luther wilde tevoren van hem weten wie hem bevel had gegeven om daarnaar te vragen? Hertog George was zeer verbitterd en klaagde in geschrift heftig daarover aan de keurvorst, voorgevende dat dit strijd tegen het verdrag dat hij in 1527 met keurvorst Johann gemaakt had, waarin bezorgd was dat Luther in de landen van hertog George niets zou mogen ondernemen waardoor oproer zou kunnen ontstaan. De keurvorst schreef daarom zeer scherp aan Luther. "Zo gij van voornemen mocht zijn, om de onderdanen van onze neef of anderen door uw schrijven tot enig oproer aan te zetten, dan zouden wij zulks in genen delen van u gedogen; en kunt gij lichtelijk staat maken dat wij niet zullen nalaten om u naar behoren te straffen." Hij beval Luther zich te verantwoorden.

In de verantwoording ontkende Luther zeer sterk, dat hij de vorstelijke eer van hertog George verongelijkt, of zijn onderdanen tot oproer had aangezet en verzocht ernstig om hem deze beschuldiging te bewijzen. Zijn onschuld, schreef hij, bleek genoeg daaruit dat hij de onderdanen in de brief uitdrukkelijk had vermaand, lijf en goed te laten varen. Als hij echter hertog George *een duivelsapostel* had genoemd, was dat niet zijn eer te na gesproken want hij bekende dat hij voor de wereld een loffelijk, eerlijk vorst in zijn rijk was. Maar voor God en in geestelijke zaken stond hij hem geen eer toe, tenzij die eer zoals, Herodes, Judas, Pilatus en dergelijke. En dat hij de paus en bisschoppen ook niet te na aan hun eer kwam, als hij hen *een duivelskerk* noemde, omdat zij tegen beter weten in openbare leugens en afgoderij verdedigden en de bekende waarheid vervolgden.

Deze zaak heeft de gemoederen een jaar lang verontrust, daar Hertog George nog zeer de paus aankleefde. (George van Saksen was een groot onderdrukker van de Reformatie, Kurtz, kerkgeschiedenis.)

In dit jaar schreef Luther ook al de stad Frankfort een waarschuwingsbrief om voor de **Zwingliaanse lering** op hun hoede te zijn, omdat hij van degene die van de mis terugkwamen vernomen had, dat de predikers in deze gemelde stad op de Zwingliaanse wijze van het Sacrament leerden, doch onderstelden alsof het één zaak

met Luthers lering was, enzovoort.

Deze brief maakte de Zwitsers zeer onvergenoegd. Maar **Bucer** reisde met Barth Fontius, een Venetiaan naar Zürich, zuiverde zich van de verdachtmaking alsof hij van het gevoelen der Zwitsers afgevallen was en hij gaf voor, daarbij tot aan zijn eind te willen blijven. Ondertussen verontschuldigde hij ook Luther, dat hij meer in woorden als in het gevoelen zelf met hem onverenigd was. Hij verzocht ook wegens de brief aan die van Franfort niets tegen hem te ondernemen en verkreeg daardoor, dat zulks niet alleen achterbleef – maar ook het geschrift dat die van Zurich gezamenlijk tegen Luther hadden opgesteld, omdat hij de dood van Oecolampadius in zijn boek van de Winkelmis hart had aangevallen – niet gedrukt werd, omdat hij (Bucer) vaste hoop tot vereniging maakte. Want Bucer had reeds enige jaren aan het *Vergelijk der steden* in Opper-Duitsland wegens het geschil omtrent het Sacrament met Luther gearbeid en veel daarvan met Luther zelf willen bespreken, dat het verschil enkele in woorden bestond; maar wat Luther echter in genen dele toestond, ofschoon hij nauwelijks aan iemand zo beleefd schreef dan aan Bucer.

Luther schreef in dit jaar ook een zeer beminnelijk voorwoord over de *Belijdenis van de Waldenzen en de Picarden*, zoals de broeders in Bohemen en Moravië genoemd werden. Onder andere meldt hij, dat hij lang gewenst had nieuwe kennis van de lering van deze mensen te hebben gekregen, welke de papisten als ketters vervolgden en evenwel een voorbeeldige wandel voerden. Hij had veel van hun boeken gelezen, maar hun spreekwijze, voornamelijk van het Sacrament niet kunnen verstaan. Nadat hij echter zelf met hen gesproken en bevonden had dat zij wel anders als wij van het Sacrament spraken maar nochtans geloofden, dat het waarachtige lichaam en bloed van Christus in het Sacrament ontvangen werd, was hij zachter van oordeel omtrent hen geworden, enzovoort.

Luther schreef in dit jaar vele geschriften, predicaties en brieven tot allerlei personen. Hij schreef over *de opstanding van Christus en dat de vrucht hiervan onze geestelijke opstanding is en de opstanding van onze lichamen*. 'Het is dus al over de helft geschied, namelijk dat wij reeds geestelijk door de doop in het geloof, opgestaan zijn. Dat is het beste stuk van ons, omdat ons Hoofd uit het graf ten hemel is gevaren, en dat onze ziel met Christus in de hemel komt zoals de heilige Paulus pleegde te zeggen. En alleen nog de hulzen, schalen of scherven hier beneden blijven, die ook eens naar Boven zullen varen. Want dit lichaam is, zoals Paulus zegt, maar een hut voor de ziel, van aarde en van leem gemaakt en als een verouderd kleed. Doordien echter de ziel door het geloof reeds in het nieuwe eeuwige hemelse leven is en niet sterven of begraven kan worden, zo hebben wij niet meer te wachten dan dat deze arme hut en het oude kleed ook nieuw zal worden en niet meer kan vergaan omdat het beste deel Daarboven is en ons lichaam niet zal achterblijven.'

Het is in de waarheid in dit jaar gebleken dat satans list tegen de voortplanting van het evangelie niets vermag. Want de Reformatie heeft aanmerkelijk land gewonnen. In Keur-Saksen had men in 1528 wel een kerkelijke Visitatie voorgenomen maar deze niet ten einde gebracht. Daarom verzochten de Standen op een landdag te Weimar aan de keurvorst dat deze weer mocht worden begonnen om te zien of hetgeen in het laatste kerkbezoek geordineerd was ook werd nagekomen. Daarom bewerkte men de 19^e december 1532 een instructie voor de visitatoren die in het jaar 1533 werd voltrokken.

1534

Seckendorf, Blz. 68, 70, 84 De protestanten belegden in het laatst van mei een vergadering te Neurenberg. Besproken werden de geschillen tussen Philipp de landgraaf van Hessen en keurvorst Johan Frederik. Voornamelijk werd in deze vergadering gehandeld over Albrecht, hertog van Pruisen die zeer verzocht in dit verbond te worden opgenomen.

Er werd ook een besluit genomen dat hertog Ulrich en landgraaf Philipp 1500 ruiters en 3000 voetknechten naar Munster zouden zijn de om de stad te helpen bemachtigen. Want zij krioelde van de wederdopers die een gevaarlijke opstand verwekt hadden.

Hertog Ulrich van Wurtemberg was namelijk door Philipp van Hessen weer in het bezit van zijn land, waaruit hij verdreven was, hersteld. Hij voerde de reeds lang begeerde Hervorming in Wurtemberg in, door Johann Brenz, Blauer en Schnepf. Ook de Bovenlandse steden, (Zuid-Duitsland) met Straatsburg aan het hoofd, waren intussen geheel tot de Luthersen genaderd.

Het eerste Godsdienstgesprek te Leipzig vond dit jaar plaats

Luther schreef in dit jaar een antwoord op een Latijns traktaat van *Erasmus*. Hij klaagt onder meer over de roomsen dat zij niet ophouden ons bloed te vergieten en te zuipen en ons met zwaard, vuur, water te vervolgen en dat om geen andere reden dan omdat wij gemoedshalve God en Zijn Woord hoger achten dan alle mensenstanden. Daarom zal God hier richten wie schuld heeft, zij of wij, dat wij niet eendrachtig leven. Want onze roem is een blijmoedig getuigenis van een goed geweten dat wij de eendracht zoveel de liefde betreft, met alle ernst gezocht en daarom gebeden en gesmeekt hebben. *Zelfs na zeer veel vergoten bloed van de onzen en geduld onder de eindeloze wreedheden en haat van de tegenpartijders.* (in Europa) Erasmus echter zoekt de eendracht des geloofs en der leer te vergeefs aan te richten als hij voorslaat: *dat wij elkander toegeven en vergeven moeten.* Niet alleen omdat de wederpartijgers niet toegeeft of toegeven wil, ja veel meer alles harder en nog hardnekkiger tekeergaat dan zij tevoren ooit gedaan hebben.'

In dit jaar zijn predicaties van Luther uitgekomen die meest door dr. Caspar Cruciger, die weergaloos vaardig ter pen was nageschreven zijn. Onder meer preekte Luther over psalm 65 en het 17e hoofdstuk van het evangelie van Johannes: In zijn preken komt deze passage voor: ... 'Gij echter moeten weten, dat er geen groter troost op aarde is, die Hij u hier Zelf toont en geeft, namelijk dat gij Gods eigen en lieve kind zijt omdat u Zijn Woord behaagt en uw hart lieflijke jegens Hem is. Want doordat Christus vriendelijk en zoet is en u troost, zo troost God de Vader u zelf. Daarom hebt u geen toornig God, maar louter Vaderlijke liefde en genade. Door dit werk toont Hij dat Hij u aan Christus geschonken heeft. Blijft daarbij en laat u verder niets voorstaan dan zoals Hij Zich toont en openbaart door Christus' Woord. Want Hij heeft Zich juist daarom alzo geopenbaard, dat gij naar niets anders zoudt behoeven te zoeken en na te vorsen, noch u te bekommeren wat Hij wegens u zou hebben besloten. Maar dat gij in het Woord Zijn wil en hetgeen uw zaligheid betreft zou mogen zien en weten.'

1535

Seckendorf schrijft: Een bijzonderheid in dit jaar was het bezoek van *Vergerius de pauselijke legaat, aan Luther*. De legaat kreeg vrijgeleide om door Wittenberg te gaan waar hij de 6e november met 21 paarden en 1 ezel aankwam en door de Landvoogd met alle eerbewijzing werd ontvangen. De volgende dag verzocht hij om Luther te spreken. Daarom ging deze heel vroeg naar de barbier. Toen hij daaraan kwam keek hij vreemd op, waarop Luther zei: 'Ik moet bij de gezant van de

allerheiligste vader, de paus komen; daarom moet ik mij immers een weinig opmaken, dat ik jong schijn. Want dan zou de legaat denken: hé, is de duivel Luther nog zo jong en heeft reeds zoveel ongeluk gebrouwen, wat zal hij dan nog meer doen?

Wanneer Luther met Pomeranus in de koets klom om naar de legaat te rijden, zei hij met een lachend gezicht: 'Zie, daar rijdt de Duitse paus en kardinaal Pomeranus, dat zijn Gods getuigen en werk.'

De legaat ontving hem en Luther de legaat. Maar niet met zodanige hoogdravende en snorkende titels als men de pauselijke legaten wel pleegt te ontvangen. Zij spraken onder andere van een concilie. Waarop Luther hem heel droog zei: 'Dat de paus niet van zins was om een concilie te houden en dat hij enkel de spot daarmee dreef. En hoewel er al een gehouden zou worden, zouden ze enkele van kappen en dergelijke wissewasjes handelen, maar niet van het geloof, de rechtvaardigmaking en andere nuttige en gewichtige zaken teneinde de gelovigen in eendracht des geloofs en des Geestes mochten staan. Want dat komt met hun belangen niet overeen. Wij, zei hij verder, zijn door de Heilige Geest van de zaken verzekerd en hebben geen concilie nodig. Maar andere arme mensen die door uw dwingelandij verdrukt worden. Want u weet niet, wat u gelooft. Nu welaan, hebt u lust, houdt er een; ik zal zo het u geliefd komen, al wist ik, dat u mij zou verbranden.'

De legaat vroeg, waar hij wenste dat het concilie zou worden gehouden.

Luther antwoordde: daar u wilt.

De legaat hernam: zelfs te Boulogne?

Luther vroeg: aan wie komt die stad toe?

En als hij tot antwoord ontving, dat ze aan de paus toebehoorde, zei Luther: hemelse Vader, heeft de paus die stad ook al aan zich toetrokken! Ja, ik zal er komen.

De legaat vroeg verder: of de paus met of zonder krijgsvolk te Wittenberg zou komen?

Luther hernam: wij zullen beiden verwachten.

De legaat vroeg verder: Zijn er ook priesters gewijd?

Luther antwoordde: zeker, want de paus wil er ons geen wijden. Daar zit een bisschop die wij gewijd hebben; wijzen de naar Pomeranus. Dit en veel meer spraken ze met elkaar. Waarbij staat aan te merken dat Luther alles zei dat hij op zijn hart had en de nood vereiste, zonder enige angst, onversaagd en met grote ernst.

En wanneer de legaat te paard zat en wegrijden wilde, zei hij tot Luther: *wees op uw hoede, dat gij op een concilie gevat wordt.* Waarop Luther antwoordde: *ja mijnheer, ik zal met deze mijn hals komen.*

De 6e december 1535 werd te Schmalkalden een vergadering gehouden van de protestantse bondgenoten. 'Zij besloten, zich in een goede staat van tegenweer te stellen en al degenen in dit verbond aan te nemen, die God en Zijn heilig Evangelie rein, vrij en openlijk bekenden, de vrede beminden en als eerlijke mensen leven. Verder, dat zulks niet streed tegen de Neurenbergse vrede en dat het voordeel van dit verbond openbaar was, waardoor vele gewelddadige instellingen van de wederpartij tot nu toe waren tegengehouden.'

Derhalve werden verscheidene in het Schmalkaldisch verbond toegelaten

Blz. 113. In december kwam een groot *Engels gezantschap* te Weimar. Hun voorstel raakte een Vergelijk in de religie en een alliantie tot wederzijdse bescherming tegen de paus, wat zij uitvoerig op de vergadering van Schmalkalden voordroegen.

Het antwoord van de Evangelischen kwam hierop uit: dat zo de koning de reine leer in de Augsburgse confessie uitgedrukt aannemen en ook in een vrij christelijk concilie verdedigen wilde, zij bereid waren hem in het Schmalkaldisch verbond te ontvangen

onder de titel van *Voorstander en Beschermer van hetzelfde*.

Onder Luthers geschriften die in dit jaar uitgekomen zijn is het voornaamste zijn tweede commentaar over de zendbrief aan de *Galaten*. De eerste is uitgekomen in 1520 die M. Röser, diaken van Wittenberg uit zijn prelectiones had opgetekend en Luther daarna heeft overzien. Justus Menius heeft deze in de Duitse taal overgezet. Luther schrijft onder meer in zijn voorrede: *In mijn hart heerst dit artikel alleen en zal ook heersen namelijk, het geloof in mijn lieve Heere Christus, die het begin, midden en einde van al mijn geestelijke en goddelijke gedachten die ik nacht en dag zou kunnen hebben, is.*

In dit jaar besloot het ministerie van *Augsburg* in het Schmalkaldisch verbond te treden. Zij stuurden een van hun predikanten met brieven van de Raad naar Luther om met hem te overleggen. Luther schreef op 20 juli aan de Raad van Augsburg als volgt: *'Genade en vrede in Christus.*

Met welke grote vreugde ik uw brief heb ontvangen zult gij, lieve broeders beter uit de levendige brief, namelijk uw doctor Gereon en Caspar Huber vernemen als uit deze dode letters. Want mij is de gehele tijd sedert dat het Evangelie weer is opgegaan niets aangenamers wedervaren, dan dat ik ná de droevige tweedracht ééndrachtig hoop, ja zien kan. Aangezien doctor Gereons bericht en uw brief mij zodanig hebben overtuigd, dat alsnu mijn wonde, dat is argwaan, zodanig genezen is, dat er zelfs geen litteken daarvan is overgebleven.

Daarom bid ik u door Christus, die zodanig werk in u heeft begonnen, ga voort en volhardt in deze vrucht des Geestes. Gelieve u ook met zo hartelijke en rechtschapen christelijke liefde jegens ons te tonen zoals wij u met rechte liefde en getrouwheid ontvangen. Gij kunt in Christus verzekerd zijn, dat gij ons niets kunt opleggen dat wij niet graag met vreugde doen, ja zelfs lijden willen om deze eendracht te bekrachtigen. Want als deze eendracht bevestigd is, zal ik met blijmoedige tranen zingen: *Heere, nu laat gij uw knecht in vrede heengaan.* Want ik zal aan de kerk de vrede achterlaten; dat is de ere Gods, de straf des duivels, en de wraak op alle vijanden en wederpartijders. Christus regere en volbreng dit werk bij u teneinde mijn vreugde volkomen werd en ik na zoveel kruis en hellen slechts een vrolijk stervensuurtje mag ontvangen. Amen. Bid voor mij, gelijk ik voor u bidt.'

De Raad van Augsburg berichtte Luther terug, en verzekerde hem, 'dat hij hen niet een *dood* schrift maar zijn *levend* hart toegezonden had en dat zij een bijzonder zoete smaak van een gans vriendelijk hart uit zijn antwoord hadden ontvangen. Zij wensden dat degene die pogen wilden zulk christelijk hart en zin bij Luther te verstoren, van God ook verstoord worden; en daarentegen dat degenen die deze eendracht helpen bevorderen zoveel als in hun macht is, van God vergolden worden.'

Na een religiegesprek te Kassel tussen Melancton en Bucer werden voorbereidingen gemaakt voor de *Wittenbergse Concordia* die in mei 1536 tot stand kwam, waarin een aantal steden tot de Augsburgse Confessie toetraden.

Luther stuurde op 5 oktober een antwoord aan de predikanten te Augsburg.

Genade en vrede in de Heere.

'Ik dank mijn Heere Jezus Christus, lieve heren, die mij door uw brief zo zeer verheugd en mijn gemoed over u gesterkt heeft, dat ik nu een sterke Mag hebben dat onze kon kort die oprecht en bestendig zijn zal. God de Vader, de vorst vredes

en eendracht, die dit begonnen heeft gelieve en vrolijk teneinde te brengen door Jezus Christus onzen Heere. Amen.

Luther vraagt hen een kleine vergadering te houden met de heren van Straatsburg. Daarna besluit hij: 'Gedraagt u wél in Christus en wees verzekerd, dat ik alles zoveel mogelijk trouw en blijmoedig doen en lijden zal, hetgeen tot voleinding van deze *Concordie* dienstig is. Want ik verlang zoals ik boven heb opgemerkt, niets zozeer dan dat ik dit leven haast in vrede, liefde en eendracht des Heiligen Geestes met u zou mogen besluiten.'

Christus Jezus, de Stichter des levens en des vredes, voege ons door de band van Zijn Geest tot altyddurende eendracht bij elkander. Amen.

Wittenberg, de 5e oktober 1535'

1536

Leo Juda, (Leo Keller geb. 1482 Guemar, Elzas , ten zuidwesten van Straatsburg. - 19 juni 1542, bekend als Zwitserse Hervormer. evenals zijn latere collega Heinrich Bullinger, was Leo de zoon van een priester; men zegt, van Joodse afkomst. Hij studeerde aan de Latijnse school Schlettstadt met Martin Bucer en in 1499 aan de Universiteit van Basel, waar hij Huldrych Zwingli leerde kennen. In 1523 raakte hij steeds meer betrokken bij de Reformatie.

Op 22 oktober 1532 overhandigden Juda en Bullinger aan de Zürichse Raad een document waarin de gereformeerde geloof beschreven werd. In 1534 werkte Juda aan een herziening van de Zürichse Bijbel.

In december 1535, had Juda een ontmoeting met Konrad Pellikan, Theodor Bibliander (van Zürich) en Oswald Myconius (1488-1552, volgenling van Zwingli) en Simon Grynaeus (van Bazel, vriend van Melanchton) om te proberen in hun theologie tot overeenstemming te komen. Zwingliaanse en Lutherse meningen teisterden de Zwitserse Reformatie. Het resultaat was vijf artikelen over de Avondmaal des Heeren, die een positieve bijdrage leverden in de verzoening, zelfs van Luther.

In januari 1536, riepen de magistraten het eerste concilie van de Gereformeerde kerk bijeen; Verdrag van Bazel. Theologen en magistraten van over de hele Zwitserse Bondsstaat woonden deze bij, onder wie Juda een leidende figuur was. Anderen waren: Martin Bucer, Wolfgang Capito (beiden van Straatsburg), Heinrich Bullinger , Simon Grynaeus , en Oswald Myconius. Het resultaat was de eerste Helvetische belijdenis.

Een toegevoegde waarde was, dat er aandacht werd gegeven bij deze theologen aan de bekering van de Joden, wat Luther geheel had laten vallen. Zoals in de levensschets van Bucer werd opgemerkt, is de oorsprong van de verwachting van de bekering van de Joden niet bij Luther of Zwingli, ook niet zozeer bij Calvijn, maar bij Bucer, Petrus Martyr, Paraeus en Beza. Zie o.a. Ian Murray: *The Puritan Hope*, pag 41 etc. 'Wij mogen aannemen dat de invloed van Tremmelius op Bucer – en mogelijk ook op de anderen – heeft meegewerkt om het Bijbels leerstuk van de toekomstige bekering van de Joden onder aandacht te brengen en levendig te houden. Tremmelius als een eersteling van het Joodse volk in de Reformatietijd heeft misschien meer invloed en verwachting daartoe verwekt dan wij weten.'

Van belang is waarschijnlijk ook de invloed van Leo Juda, een bekeerde Jood, vriend van Bucer.

Luther heeft in dit jaar veel werk verricht ondanks zijn lijden aan niersteen en dergelijke kwalen meer. Hij schreef verklaringen over de profeet Amos de profeet Obadja en begon zijn arbeid aan het eerste boek van Mozes waaraan hij tot aan zijn dood heeft gewerkt. Ook schreef hij uitmuntende predicaties over Efeze 5 vers 22, *aangaande het geestelijk huwelijk van Christus met een gelovige*. Zeer fraai is ook zijn verklaring over de 23^e Psalm. Verder schreef hij weer een groot aantal brieven.

De 11e juli 1536 stierf de hoog geleerde en beroemde *Erasmus* te Bazel. Voor zijn

dood heeft hij een christelijk testament gemaakt en op zijn doodsbed riep hij, Conradus Pellicanus, predikant te Zürich, waarmee hij tevoren in heftige pennenstrijd geraakt was. Toen deze hem bezocht, ontvingen hij de predikant zeer vriendelijk en heeft hem gebeden te vergeven en voortaan niets vijandelijks meer van hem te verwachten. Hij had ook met eer van Bullinger gesproken. Bucer en Capito berichten aan Luther dat hij onder aanroeping van de Naam van Jezus en Gods barmhartigheid is gestorven.

Blz. 134-150. De 30e november 1535, nadat keizer Karel zegevierende uit Afrika terugkwam, heeft hij een heftige brief aan de protestanten laten schrijven en hen verweten dat zij de geestelijke goederen aangetast, de clerici beroofd en aan de bevelen van het kamergerecht niet gehoorzaamd hadden. Maar dat zij zich verkeerd op de Neurenbergse vrede beriepen waartoe hun advocaten hen overhaalden en hun voordeel bij deze processen zochten.

In deze hachelijke toestand hielden de protestanten in een vergadering te Frankfurt die van 24 april tot de 10e mei duurde. Zij voltooiden daarin hetgeen in de vergadering te Schmalkalden vorig jaar tot voortzetting van het verbond begonnen was en versterkten het verbond door aanneming van meer Standen, waaronder de hertogen van Pomeran, enzovoort. In het jaar 1531 was het Schmalkaldisch verbond voor 6 jaar gemaakt, zodat het de 18^e februari 1537 een einde zou hebben genomen. Daarom vernieuwden zij hetzelfde voor 10 jaar. Zij besloten dat allen zullen worden gehoord, omdat God dikwijls de laatsten ingeeft, dat Hij voor de eersten verbergt. Maar wanneer men zich niet eenparig kon vergelijken, zou de meerderheid van stemmen volgen.

Tot hoofdmannen van het verbond werden gekozen, de keurvorst van Saksen en de landgraaf Philipp om ieder één half jaar de een na de andere, hoofd van dit verbond te zijn, enzovoort.

De in het vorig jaar reeds de ver gebrachte **Concordia** met de Bovenlanders (Duitsers uit het Zuiden) kwam in dit jaar door Gods zegen tot een gewenste stand. De Augsburgers en de Straatsburgers verzochten de Landgraaf volstandig dit werk te bevorderen; die ook de 25^e januari aan de keurvorst schreef en verlangde zijn gevoelen te weten, alsook wanneer en waar de godgeleerden een vergadering die hij hoogst nodig achtte, zouden houden.

In deze tijd zonder **Luther een brief aan Bucer** over deze zaak. De inhoud luidt:

Aan de eerwaardige in Christus, dr. Martinus Bucer, getrouw dienaar van Christus, zijn geliefde broeder.

Genade en vrede in Christus.

Ik moet u lieve heer Bucer in het beknopt schrijven omdat ik sinds 14 dagen aan ondraaglijke pijn in de heupen het bed hou en nauwelijks begin ik weer een weinig adem te scheppen. Wegens onze vergadering is deze onze mening. Onze keurvorst heeft tot dezelve Eisenach benoemd, welke stad aan de Hessense grenzen, 28 mijl van Wittenberg ligt. Justus Menius is daar superintendent. De tijd dunkt ons, mij het gelegenste te zijn zo wij op de vierde zondag na Pasen bij elkaar komen. Bedenkt u hierop met de uwen en antwoord. Als de derde of een andere zondag voor u gelegener komt, zo zal het ons ook niet tegen zijn. Wees maar op uw hoede dat Brentius, Snepfius, of die gij anders daarbij wilt hebben zulks te weten komen. Ik zal het Oceander en andere Neurenbergers berichten. Doch geen Bovenlanders, maar dit aan u overlaten.

Vaarwel in Christus en bid voor mij.

Op de dag van Maria-boodschap 1536.

... De volgende morgen, de 22e mei bezochten Bucer en Capito Luther. Na de middag kwamen ze allen ten huize van Luther bij elkaar. Namelijk, de Lutherse godgeleerden want van de Bovenlanders was Capito en Bucer alleen tegenwoordig. Bucer begon uitvoerig te spreken van de vlijt, die hij nu vier jaar had aangewend om deze eendracht te stichten. Luther echter klaagde dat de zendbrieven van Zwingli en Oecolampadius met een voorbericht van Bucer waren uitgekomen; wat de enigheid slechte hoop gaf. Hij liet het daar, of zij het thuis, wegens het gemene volk, niet anders durfden spreken. Ondertussen was het beter dat men de zaak in de vorige staat liet, want men moest oprecht, zonder alle bedrog als voor Gods aangezicht daarin handelen.

Bucer antwoordde hierop uitvoerig maar onordelijk, omdat hij door Luthers antwoord overstag was gezet, en zei *dat er geen bedrog onder schuilt*.

Zij kwamen allen de 24e mei weer bij elkaar. Bucer bekende dat hij voorheen enige dingen niet terecht verstaan en niet terrein en rechter genoeg geleerd had.

Men sprak langdurig over een poging tot oplossing van hun geschillen met betrekking tot de werkelijke tegenwoordigheid van Christus' lichaam en bloed in het Heilig Avondmaal. In dit document wordt deze leer van de werkelijke tegenwoordigheid van Christus' lichaam en bloed gedefinieerd en het waarlijk eten van het lichaam en bloed van Christus door "onwaardig communicanten" (manducatio indignorum).

De 25^e mei, zijnde Hemelvaartsdag preekten Weller, Myconius, Menius; en 's avonds Luther over Markus 16 vers 15 zo treffelijk en geestrijk dat Myconius deze woorden heeft aangetekend: 'Ik heb Luther dikwijls horen preken, maar toen kwam het mij voor, alsof hij niet alleen sprak, maar alsof het uit de hemel zelf in Christus' Naam doneerde.'

Diezelfde dag zou Melanchton de artikels van de Concordia opstellen, welke de volgende dag de 26e mei Bucer en zijn ambtgenoten werden voorgehouden.

Zondag de 28e mei gingen Bucer en Capito tot betuiging van hun eenheid aan het Heilig Avondmaal. Alber predikte vroeg, Bucer na de middag en Luther 's avonds.

Maandag de 29e mei 1536 werden de artikelen ondertekend.

De Gereformeerde die ondertekend waren:

Martin Bucer,
Wolfgang Fabricius Capito,
Matthäus Alber,
Martin Frecht,
Jakob Otter, en
Wolfgang Musculus.

(Martin Bucer zou later zijn onderschrijving van dit document ontkennen op bepaalde punten vanwege verkeerd begrip en verdenking dat hij teveel toegaf aan de Lutherse visie)

De Lutheranen die ondertekend waren:

Martin Luther,
Philipp Melanchthon,
Johannes Bugenhagen,
Justus Jonas,
Caspar Cruciger,
Justus Menius,
Friedrich Myconius,

Urban Rhegius,
George Spalatin.

1537

Seckendorf, Blz. 166. In dit jaar hebben de protestanten uitvoerig met elkaar onderhandeld over het voornemen van de paus om een Concilie te houden te Mantua. Luther had zich al bijna 20 jaar geleden op een concilie beroepen. De protestanten begeerden een vrij concilie, liefst op Duitse bodem, waar het woord van God van doorslaggevende stem en betekenis zou zijn. Er was niets wat de paus en de clerici zo zeer tegenstonden, omdat het hun gezag benadeelde. De protestanten waarom daarom tegen een concilie. Zij protesteerden:

Ten eerste, dat in de pauselijke bul niets van Reformatie gemeld wordt, welkers noodzaak door paus Adrianus de VI op de Rijksdag openlijk bekend was gemaakt.

Ten tweede de paus veroordeelt de Evangelischen.

Ten derde, hij vermoordt en vervolgt hen.

Ten vierde, hij misleidt de keizer, omdat hij zich houdt alsof hij zijn eigen en zijner clerici's gruwelen, dwalingen en misbruiken wil hervormen terwijl hij het tegendeel in de bul zelf aantoot.

Ten vijfde, omdat hij rechter wil zijn, hoewel de protestanten hem van zoveel gruwelen hebben aangeklaagd dat zij echter bereid zijn de paus en de zijnen in een vrij, Christelijk, Concilie van de beschuldigde gruwelen willen overtuigen en hem derhalve voor geen rechter kunnen herkennen.

Ten zesde daarbij was de vergaderplaats Mantua niet bekwaam noch veilig.

Door deze tegenwerking liet Paus Paulus III dit plan vallen. Hij liet hij Gasparo Contarini 9 vooraanstaande prelaten uitnodigen om in een speciale commissie zitting te nemen die onderzoek zou doen naar en rapporteren over de corruptie en het machtsmisbruik binnen de Kerk. Dit leverde de *Consilium de Emendanda Ecclesia* op, een document waarin met nadruk wordt gezegd dat ook geestelijken zich aan hun eigen wetten moeten houden.

Het was de bedoeling dat dit rapport geheim zou blijven, maar binnen korte tijd was het overal te krijgen.

Blz. 199. Zodra dit document in handen van de protestanten kwamen, werd het gedrukt door Johann Sturm te Straatsburg in de Latijnse taal met noten en door Luther in de Duitse taal met kanttekeningen. Luther liet voor het Duitse exemplaar een plaat afdrukken, afbeeldende verscheidene kardinalen die met een vossenstaart de vloer en muren veegden. In het voorbericht herinnert Luther eraan dat de paus door die list, óf probeerde een concilie uit te stellen, óf tenminste te beletten dat daar over een Reformatie zou gehandeld worden. De opstellers daarvan zijn op hun hoede geweest dat ze enkel de splinters hebben aangeroerd maar de balken hebben laten liggen; muggen hebben uitgezogen en kamelen verslonden, enzovoort.

De oproep van keizer Karel voor een concilie resulteerde erin dat er artikels werden samengesteld. Deze worden genoemd de *Schmalkaldische Artikelen*. Het betreft onder meer de voornaamste inhoud van Luthers *Kleine en de Grote Catechismus*. De *Schmalkaldische Artikelen* die gevoegd werden bij de sluiting van het Schmalkaldisch verbond 1531, zijn van deze artikelen dus onderscheiden. De *Schmalkaldische Artikelen* artikelen vormen een zelfstandig geschrift, onderverdeeld in 3 delen. Het eerste handelt over de heilige *Drievuldigheid*. Het tweede handelt in vier aparte artikels over *de verdiensten van Christus*. Het derde bestaat in 15 artikelen die

handelen over *zaken waarin verschil is met de roomse geestelijkheid.*

Het document werd in opdracht van de Saksische keurvorst Johann Frederich geschreven in december 1536 en moest in de nationale vergadering in Schmalkalden worden ingediend in februari 1537. Zij moesten geschikt zijn om gelezen te worden op het aanstaand Concilie.

De keurvorst had de Wittenbergse godgeleerden, voornamelijk Luther bevolen om artikels van onze leer op te stellen, als het tot onderhandeling kwam; om te tonen wat en hoe ver wij de roomsen wilden of kunnen wijken en waarop wij eindelijk meenden te blijven staan, zoals Luther zelf bericht. Dit geschiedde niet alsof de keurvorst aan de waarheid van de Augsburgse confessie twijfelde of begon te wankelen, maar omdat hij raadzaam achtte dat men na zoveel tegenspraak van de wederpartij alles opnieuw onderzocht, deze te duidelijker opstelde en op een concilie voordroeg. Doordat ook na de Augsburgse Rijksdag vele vorsten en steden deze leer toegevallen waren, was het nodig dat men op deze vergadering een openbaar getuigenis der overeenstemming in de leer gaf, teneinde het aanhoudend lasteren van de tegenpartij, alsof de Evangelischen geestdrijvers waren en Zwingliaanse leringen in hun landen gedoogden, te vernietigen.

Daarom nam Luther die arbeid op zich en berichtte de 3e januari 1537 de keurvorst 'dat hij Amsdorf, Agricola en Spalatinus bij zich genomen had omdat Myconius en Menius te ver van de hand woonden. Dat hij hen de opgestelde artikels overgaf en meer dagen vanwege zijn zwakheid nodig had, met hen daarover gehandeld had en dat hij ze met Spalatinus meezond, om door hem en hen te ondertekenen; met ootmoedig verzoek dat de keurvorst geen geloof aan de lasteraars geliefde te slaan.'

De 7e januari dankte de keurvorst God 'dat hij Luther krachten heeft verleend de artikels zo christelijk, rein en louter op te stellen en aan zijn collega's om dezelve eenparig aan te nemen. Het was hem zeer aangenaam dat hij die arbeid ten beste van de christenheid op zich had willen nemen en dat hij zijn gemoed in geen geval veranderd had maar standvastig was gebleven bij 't geen hij bij monde en bij geschrift had geleerd.'

Luthers ziekte

Blz 183-185. Tijdens de Schmalkaldische vergadering werd Luther ernstig ziek. De onkunde van een Hessensisch arts vergrootte nog het kwaad. Omdat er in zulke pijn geen menselijke hulp meer kon baten verzocht hij gedurig hem weg te brengen, wat ook de 29e februari gebeurde met de Keurvorstelijke koets. Op zijn vertrek keerde hij zich nogmaals naar de stad toe en zei: 'God vervulle u met haat tegen de paus.'

Welke woorden de tegenpartij zeer kwalijk namen. Maar hij had tevoren duidelijk gezegd dat de paus met de zijnen in de leer dwaalden en het Evangelie met list en geweld vervolgde (en dat talrijke martelaren de dood vonden). Hij heeft echter ook dikwijls betuigt dat als de paus deze stukken zou verbeteren, hij een van de eersten zou zijn die de pausen weer grote eerbied zou bewijzen.

Die avond kwam hij te Tambach, een dorp in het Thüringer Woud. Door zijn bewegingen kreeg hij daar enige verlichting en noemde die plaats Pniël naar het voorbeeld van Jakob, Genesis 32.

De volgende dag schreef *Luther aan zijn vrouw*:

'Dat hij geen drie dagen te Schmalkalden gezond was geweest en sinds zondag de 18e februari waarop hij nog geprekeerd had, (tot op deze nacht, geen druppel water (urine) had kunnen maken; dat hij nooit gerust geslapen en geen eten of drinken bij zich gehouden had. ... Kortom, ik ben dood geweest en heb u met het kindje aan God en mijn goede Heere aanbevolen, alsof ik u nooit meer zien zou. Ik ben zeer over u

bedroefd, maar ik had mij tot het graf klaargemaakt. Nu heeft men zo sterk voor mij tot God gebeden, dat de tranen van veel mensen overmocht hebben, dat God mij deze nacht de gang van de blaas geopend heeft en ik in de tijd van twee uren ongeveer 14 maat water ben kwijt geworden; zodat mij dunkt, dat ik opnieuw herboren ben.'

Met Luther moesten op het bevel van de keurvorst ook vertrekken dr. Pomeranus, Spalatinus en George Sturts, een arts. Wanneer deze de beterschap van Luther aan de keurvorst berichtten, ontstond bij de hele vergadering grote vreugde.

De keurvorst schreef hierover de 27e februari als volgt: 'Hij had met grote vreugde verstaan dat de ziekte enigszins was verminderd en daarom bevolen, God daarvoor openlijk op de preekstoelen te danken en aan te houden met bidden, dat hij zijn volkomen gezondheid terug mocht krijgen tot Gods eer en tot troost van de christelijke kerk.'

Terwijl hij naar Wittenberg spoedde moesten ze hem zorgvuldig bijstaan en niets laten ontbreken wat tot zijn gemak kon verstrekken. Dit heeft de keurvorst in een tweede bevel verhaalt en eraan herinnerd niet naar Erfurt te reizen, omdat hij die van Ments niet vertrouwde. Maar te Gotha, waar hij volgens Mathesius de 28e februari aankwam, kreeg hij weer een toeval, zodat hij zich tot sterven gereed maakte en hij Pomeranus zijn laatste wil aantoonde. Hetgeen hij toen heeft gesproken ligt nog in de Wijmarse kanselarij en is van Pomeranus de 9e april opgeschreven.

Luther zei, dat hij wist dat hij goed had gehandeld en prees daarom God dat hij het pausdom, 't welk God, Christus en het Evangelie haatte, tegen had gesproken. ...

Pomeranus zou zijn Philippus, Jonas en Cruciger groeten en hen in zijn naam om vergeving bidden als hij ze beledigd had. Zijn vrouw zou zich troosten dat zij 12 jaar een vrolijk en gelukkig huwelijk met hem genoten had; dat zij hem niet alleen als een vrouw maar als een meid opgepast had. God wilde haar zulks rijkelijk vergelden. Hij beval haar aan zijn goede vrienden, om haar naar hun vermogen bij te staan. Hij beval de diakens te Wittenberg die hem lief hadden, ook te groeten. De Keurvorst en de Landgraaf zouden zich wegens de *kerkelijke goederen* door het geschreeuw der tegenpartijders niet laten afleiden; het was niet onrechtvaardig dat ze ook iets daarvan profiteerden, omdat zij om het geloof zoveel kosten maakten. Hij bestrafte daarbij tamelijk scherp, dat de tegenpartij dezelve misbruikte. Zeg ook de vorsten van mijnentwege, dat zij voor de zaak van het Evangelie in God moeten doen, hetgeen de Heilige Geest hen ingeeft. Ik schrijf hen geen maat voor; de barmhartige God versterke hen dat zij in deze reine leer blijven en God danken dat Hij hen van de Antichrist verlost heeft. Ik heb hen ernstig in mijn gebed Gode bevolen en hoop, dat Hij hen zal bewaren, dat ze voor de boosheid der Rooms en niet wijken; hoewel zij ook in sommige stukken zondaars en allen niet rein zijn.'

Hierop zei hij, 'dat hij van voornemen was geweest, van de goddeloosheid, lastertaal, haat en wreedheid van de tegenpartij te schrijven, als hij langer had geleefd. Maar omdat het na zijn dood aan geen mensen zou ontbreken die het nog scherper doen zullen. *Ik beveel mijn ziel in de handen van mijn hemelse Vader en mijn Heere Jezus Christus, die ik op deze wereld gepredikt en beleden heb. Amen.*'

Weddik schrijft: Toen zich het gerucht verspreid had dat Luther ten gevolge zijner verergerde kwaal, werkelijk was overleden, kwam een Bode uit Halle, in het Innthal, bij Luther en meldde hem dat zijn opdracht was, om aangaande de waarheid of valsheid van dat gerucht de nauwkeurigste berichten in te winnen. En tevens dat verscheidene Godvrezende personen hem gebeden hadden, om een afschrift mede te brengen van het grafschrift op Luther, hetzij in de Latijnse, Griekse of Hebreeuwse

taal. "Daar ik uw dierbare persoon, zo vervolgde de Bode, nog levend aanschouw, verzoek ik u, mij een geschrift van uw graf mede te geven, ten einde ik de vrome lieden troosten kan die zo bekommerd zijn om uwentwil."

Toen sprak de Hervormer: "Dat is een zonderling verzoek; want ik heb zolang ik leef, nog geen geschrift over mijn begrafenis geschreven." Terstond nam hij echter de pen en schreef: 'Ik, Dr. MARTINUS LUTHER, beken door dit mijn handschrift, dat ik het in genen dele eens ben met de Duivel, de Paus en al mijn vijanden, die gaarne verheugd wilden zijn over mijn dood en gaarne gunde ik hun die vreugde van ganser harte, en wilde te Schmalkalden wel gestorven zijn. Maar God heeft hun die vreugde nog niet willen verlenen. Hij zal het echter doen, eer zij dit verwachten, maar niet tot hun groot heil. Want zij zullen nog eens, vroeg of laat, zeggen: Ach! dat Luther nog leefde. Ziedaar het afschrift van mijn grafscript, Hoogduits, Grieks, Latijn en Hebreeuws."

Luther hersteld en te Wittenberg teruggekeerd, bleef met vernieuwde ijver zijn Bijbelstudiën voortzetten. De beloofde Kerkvergadering te Mantua bleef achter, waardoor Luther weer aanleiding verkreeg, om een klein geschrift te vervaardigen: Tegen de Paus. Het werd opgedragen aan het uitgestelde Concilie te Mantua. (Het leven en bedrijf van Dr. M. Luther, door B.T. Lublink Weddik, Luthers pred. Amsterdam 1838.)

Vershil tussen Luther en Melancton

Hetgeen Luther te Schmalkalden bij het bezoek van de vorsten heeft gesproken is in de registers niet opgetekend behalve dat er in het protocol staat: 'Dat hij de keurvorst had aangetoond, dat er na zijn dood op de universiteit te Wittenberg tweedracht zou ontstaan en zijn leer zou veranderd worden.'

Dit verwekte bij die goedaardige heer zorgelijke gedachten welke hij kort daarna, toen Luther weer genezen was en hij te Wittenberg kwam op 5 mei, aan Luther en Pomeranus openbaarde. Toen voerde doctor Bruck het woord: namelijk, dat zijn Keurvorstelijke Genade hoorde, dat *Melancton en Cruciger* andere spreekwijzen in de *artikels van de rechtvaardigmaking en goede werken* gebruikten dan Luther. Hij klaagde voornamelijk zeer, dat Melancton in het uitgeven van de Augsburgse Confessie enige woorden had veranderd wat hij zonder zijn toestemming en die van zijn bondgenoten niet had behoren te doen. Insgelijks mishagden hem enige gevoelens van de juristen in het punt van het priesterhuwelijk en de echtheid der kinderen van priesters.

'Dit zei de keurvorst en andere zaken, gebeuren al terwijl wij en gij heer doctor Martinus nog leven. Wat zal er geschieden als wij de ogen toedoen? Onze oudste prins is een kind en onze broeder nog jong en aan bekwame mensen is er groot gebrek.' Vervolgens 'vermaande hij Luther deze dingen niet gering te achten en betuigde, dat hoewel hij wel wist dat de opgang van de Universiteit aan Melanctons geleerdheid en roem werd toegeschreven, hij dezelve echter nog liever wilde missen, dan dat de waarheid door hem afbreuk lijden zou; al zou de Universiteit daardoor geheel vervallen. Hij zou daarmee minder zonde doen, dan hertog George die uit liefde tot de oude dwalingen de Universiteit van Leipzig helemaal had laten te gronde gaan.'

Het was te wensen, dat men Luthers antwoord hierop ook in de kanselarij had kunnen vinden. Ondertussen mag dit, dat op het getrouwste verhaald is, een dappere beantwoording verstrekken aan degene die uit de bijzondere gevoelens en handelingen van Melancton en anderen, gevolgen maken willen.

Verder vervalt door het getuigenis van die grote prins hetgeen men voor dezen en daarna wegens verandering van de Augsburgse Confessie heeft te berde gebracht, omdat zulks zonder toestemming is geschied.

Men heeft ook bevonden, dat Luther geen valse profeet is geweest omtrent hetgeen hij van de toekomstige tweedracht vooruit gezegd heeft. Men kan niet ontkennen dat Melanchtons toegevendheid hiertoe aanleiding heeft gegeven. Hetwelk anderen uit verschillende inzichten weer hebben misbruikt. Daarentegen heeft Luthers eerlijkheid en standvastigheid de kerk zolang hij geleefd heeft, niet weinig voordeel toegebracht. De heldenmoed van de keurvorst verdient hierbij ook overwogen en geroemd te worden, die de waarheid en reinheid der leer, de toegevendheid van alle mensen en nietige verzoeken van bedriegelijke vereniging, heeft voorzien en gewaarschuwd.

In dit jaar kwamen ook *Luthers korte Latijnse predicaties*, 22 stuks, uit over de Evangelie. In de voorrede zegt Luther, 'dat hij deze uit liefde van een goed vriend, om hem een aanwijzing te geven, had opgesteld. Maar dat zij voordat hij van Schmalkalden terug was gekomen buiten zijn kennis aan de drukpers waren overgegeven.

'Ik bid echter, mijn vrome dieven, want ik weet dat zij het uit een goed hart doen, om Christus'wil, noch bij mijn leven, noch na mijn dood, zo lichtvaardig iets te laten drukken hetgeen zij, óf tijdens mijn leven door list uit mijn gedachten hebben bekomen, óf na mijn dood, als van mij meegedeeld; wat zij dan bezitten. Want doordien ik een zo groot persoon moet bekleden, temeer in deze tijd, kan het niet anders zijn, dat mijn hoofd dag en nacht vol wonderlijke gedachten zijn, die ik vanwege mijn zwakke geheugen, twee of drie woorden op het papier moet zetten, om daaruit als een ongevormde klomp, als het de nood vereist, een werk moet maken. Om deze dingen echter, hetzij dat mensen mij ontfutselen of vereren, mijn geschrift bekomen heeft, en daarna in druk willen uitgeven, zou ondankbaar en onheus handelen zijn. Want daaronder zijn dingen die, gelijk wij mensen zijn, menselijk uitdrukken, ja die naar het vlees ruiken. Welke als die allen met de druk gemeen gemaakt worden mij tot een algemeen sprookje zouden maken. Niet dat ze goddeloos of kwaad zijn, maar omdat zij door grote wijsheid, dwaas naar mijn eigen oordeel zijn, gelijk ikzelf, als de eerste drift weer over is, beken. Dergelijke dingen zijn er velen die ik in het begin van mijn twist geschreven heb. Daarom bid ik nogmaals, dat geen vriend buiten mijn wil iets onder mijn naam uit zal geven, of het gevaar zelf op zich willen nemen na mijn openbare belijdenis. Dit vereist ook de liefde en gerechtigheid. Ik heb door Gods genade, door mijzelf, zelfs met mijn beste geschriften gevaar, nijd en moeilijkheid genoeg op de hals gehaald; en het kan nog gebeuren, zodat ik hierin geen helpers nodig heb. Onze lieve Heere Jezus Christus neme ons met geduld en verlosse ons eindelijk ook eens van onszelf. Amen.'

De openhartige belijdenis van die redelijke man moet de lastertaal van zodanige beschaamd maken, die hem uitschilderen als iemand die zeer hovaardig is geweest en al zijn zaken als goddelijk en onberispelijk heeft uitgegeven.

De briefwisseling met de Zwitsers

Blz. 191. Luther heeft de 1e december een brief geschreven aan de kantons Zürich, Bern, Bazel, St. Gal, Mulhausen en Biel.

Hij verheugt zich dat zij, volgens hun schrijven bereid zijn de Concordia aan te nemen en te bevorderen. Hij bekent dat de grote tweedracht die er tot nu toe geweest is zo gemakkelijk en vlug niet zonder scheur en naad had kunnen worden genezen. Hij bidt degene die nadelig van de Concordia praten, dat te beletten en hem te geloven, dat hij het van harte meent, waarvan God in de hemel getuige is. Wat de artikels betreft, hij acht dat zij in het punt van het mondelinge Woord niet strijdig zijn. Want ook wij leren dat de Heilige Geest inwendig in de harten van de

toehoorders werken moet en het uitwendig Woord alleen kan niets uit richten. Daarbij voegt hij dat Capito en Bucer de zaak wel duidelijk verklaren als er in de woorden een ongelijkheid is.

In het artikel van de Doop bespeurt hij ook geen ongelijkheid want ook wij geloven dat de Heilige Geest met het water en het Woord werkt.

Van het Sacrament van het lichaam en bloed van Christus, hebben wij nog nooit geleerd, leren ook nog niet, dat Christus uit de hemel van Gods rechterhand neerdaalt, zichtbaar, noch onzichtbaar. Wij blijven vast bij het geloofsartikel: *opgevaren ten hemel, zittende ter rechterhand Gods*, enzovoort en we laten het aan Zijn Goddelijke alvermogen over, *hoe* Zijn lichaam en bloed ons in het Avondmaal wordt gegeven, als men uit Zijn bevel bij elkander komt en Zijn inzettingen onderhouden wordt. Wij blijven slechts eenvoudig bij Zijn woorden: *dat is Mijn lichaam; dat is Mijn bloed*; maar zo wij ons hierin niet volkomen verstonden, zo was het 't best, dat wij vriendelijk jegens elkaar zijn en ieder het beste toewensen, totdat het onklare water over is en men alle misnoegdheid nalaat, teneinde aan de Heilige Geest plaats gegeven wordt.

Dit had hij van zijn kant reeds gedaan, doch men heeft Gods grote hulp en genade nodig om satans list te weren.

Wegens de ban (tucht) wist hij niet, dat er tussen hen verschil was geweest, veellicht waren zij in dat stuk beter gevat dan wij; en zo men in het overige met elkaar overeenkwam, zou zulks te Concordia niet verhinderen.'

Hij eindigt met deze wens: *'God verlenen aan beide delen zijn Heilige Geest, die onze harten in elkander smelte, in christelijke liefde en voornemens en de roest van menselijke en duivelse boosheid en verdachtmaking uitvege, tot lof en eer van Zijn Heilige Naam en tot zaligheid van vele zielen, tegen de duivel en de paus, mitsgaders al zijn aanhangers.'*

1538

Seckendorf schrijft: Het concilie bleef dus achterwege, zoals de paus gewild had. Op 19 juni 1538 sloten ook de katholieke vorsten te Neurenberg in de *heilige ligue*, de *Neurenberger-bond*, een alliantie tot onderdrukking en een oorlog te voeren tegen het protestantisme. Dit Neurenbergs verbond wekte bij de protestanten veel argwaan. Zij zagen dat handhaving van het edict te Worms, 1521 en de Rijksdag te Augsburg, 1530 gehandhaafd werden en dat men aan zichzelf voorbehouden had om tot de wapenen te grijpen. Voordat de protestanten het sluiten van dit verbond gewaar werden vergaderden zij te Bronswijk in april van dat jaar. Daarna vergaderden de protestantse standen in Spiers, 11 april. Christiaan III, koning van Denemarken werd op deze vergadering in hun Verbond aangenomen. Die koning had wel twee jaar tevoren met de protestantse vorsten een alliantie gemaakt, maar de steden hadden daarin niet bewilligd.

In dit jaar kwam een groot aantal geschriften van Luther van de pers. In zijn verklaring van de 51e Psalm spreekt hij over zijn kloosterleven op pagina 1328.

Merkwaardig is hetgeen hij schrijft: 'Het is voor Gods gemeente geen schande, noch voor mijn leer nadelig als ik beken, dat ik in het pausdom een monnik ben geweest en door het doen van de mis en mijn hele kloosterleven, mijn Heere Christus niet alleen verloochend, maar ook den tweeden male gekruisigd heb. Want ik verliet mij toen geheel en al op mijn eigen werk en vroomheid; zodat, als iemand had geleerd, wat ik tegenwoordig door Gods genade leer en geloof, ik de zodanige met mijn tanden zou hebben verscheurd. Dat God mij echter uit deze godslastering heeft gered en nu door Zijn genade tot een trouw prediker van Zijn Woord en Zijn gerechtigheid geordend

geeft, dat is voor de christelijke gemeente niet afstotelijk, maar hen tot een troostrijk voorbeeld en aangenaam te horen.'

In dit jaar maakte Luther de Schmalkaldisch artikels met de druk gemeen, welke artikelen in de Symbolische boeken zijn opgenomen. In de voorrede klaagt hij heftig, dat er valse broeders waren, die hun geef alsnog tijdens zijn leven met zijn arbeid zochten op te schrikken. Wat zal er dan na mijn dood gebeuren? Misschien zie dit op de dwaling van M. Eisleben (Agricola) enzovoort.

Agricola werd geboren in Eisleben, waarom hij soms wordt genoemd Magister Islebius. Hij studeerde te Wittenberg en werd bevriend met Luther, waar hij al snel kreeg de vriendschap van Martin Luther. In 1536 werd hij geroepen om les te geven aan de Universiteit in Wittenberg. Kort daarna begon een leergeschil over Wet en Evangelie, waarbij Agricola van Antinomianerij (wetsverachting) werd beschuldigd. Agricola verliet in 1540 Wittenberg en ging naar Berlijn, waar hij een brief publiceerde gericht aan Frederik III, keurvorst van Saksen. Deze wordt gezien als een herroeping van zijn dwaling.

1539

Karel V stond bij het *Bestand of Convent van Frankfort* (1539) aan de Protestanten enige verademing toe. Gedurende zes maanden hadden de Evangelischen niets te vrezen; de Neurenberger vrede zou van kracht blijven en de hangende processen werden afgelast.

In dit zelfde jaar werden de Protestanten, en bovenal Luther van een hardnekkige vijand bevrijd. Hertog Georg van Saksen (geb. 1471). Hij was gehuwd met Barbara van Polen (1478-1534), een dochter van koning Casimir IV van Polen. Na haar dood liet hij als teken van rouw zijn baard staan, hetgeen hem de bijnaam George met de Baard opleverde. Uit dit huwelijk kwam Magdalena van Saksen voort, die later zou huwen met Joachim II Hector van Brandenburg. Ook Christina van Saksen, de echtgenote van landgraaf Filipp I van Hessen, was een dochter van George. Hij werd opgevolgd door zijn broer Hendrik. Zijn oudste zoon Johan was in 1537 gestorven en de kinderloze Frederik (1504-1539) stierf enkele weken voor zijn vader. George stierf de 17^e april. Merkwaardig was zijn einde en gewichtig voor de Protestantse zaak. Zijn broeder Hertog Hendrik, werd aangesteld om het bestuur van zijn landen op te vatten. Maar daar deze sterk Evangelisch-gezind was wilde George hem alleen onder de voorwaarde, dat hij tot de heersende Kerk zou terugkeren, als zijn rechtmatige troonopvolger erkennen. Ingeval van weigering werd de Koning Ferdinand als erfgenaam aangesteld. Doch de ziekte van de Hertog nam zo onverwacht toe, dat toen de Kanselier geroepen werd, om de uiterste wil van de stervende op te tekenen, deze niets meer kon uitbrengen, dan slechts dit woord: *kanselier!* Daarop stierf hij. Hoe licht hadden enkele minuten meer aan de goede zaak van de Hervorming een grote en duurzame afbreuk kunnen doen! Zo is de Geschiedenis oneindig rijk aan minder bekende voorvallen waar ze boven elk Hoofdstuk dit opschrift plaatst: Voorzienigheid!

De nieuwe Hertog Hendrik bleef een vriend en voorstander der Hervorming. Hij stond in nauwe persoonlijke betrekking met Luther. En zo is het geschied, wat niemand had kunnen voorzien, dat op de 25^e juni 1540, Luther predikt voor de eerste keer te Leipzig. In hetzelfde Leipzig, waar hij meermalen gehoond en beledigd, waar hij in de felle strijd tegen Dr. Eck, wel aangehoord, maar nauwelijks geduld werd. Wat zal er in het hart van de Hervormer zijn omgegaan, toen hij nu in dezelfde stad vrijmoedig het Woord der Waarheid mocht verkondigen. Nu werd ook in het *Albertinisch Saksen* de langgewenste Hervorming ingevoerd.

Bijna op dezelfde tijd ging ook keurvorst *Joachim II van Brandenburg* (wiens vader Joachim I een onverzoenlijk vijand van de Hervorming geweest was) met zijn land tot

het Evangelisch geloof over.

Vervolg Seckendorf, blz. 281 enz. De keurvorst van Saksen heeft grote moeite aangewend bij hertog Hendrik om de Reformatie in zijn land toe te staan. Met een goed gevolg, want hij schrijft de 12e mei aan de Landgraaf 'met hartelijke vreugde, dat de 4e mei, zijn de zondag cantate in zijn tegenwoordigheid te Annaberg Evangelische predicaties werd aangehouden. 's morgens van Lindeman, prediker van hertog Hendrik en 's middags van Myconius, die de keurvorst met zich meegebracht had. En dat dit geschiedde voor een ongelofelijke menigte toehoorders.

Kort daarna reisde de keurvorst naar Leipzig en nam Luther met zich mee. De keurvorst beschreef dit met de volgende woorden: "De keurvorst en hertog Hendrik kwamen te Leipzig bij elkander; en op Pinksteren hielden alle pauselijke misbruiken in alle kerken op. Daartegen werd, God zij geloofd, in alle het woord Gods gepreekt en het sacrament naar deszelfs voorschrift uitgedeeld en de christelijke mis gehouden. Doctor Martinus Luther die de keurvorst met zich had gebracht deed verscheidene zeer christelijke predicaties in het Slot en de parochiekerk, hetwelk zeker voor een grote genade Gods te achten is. Alzo is Luthers profetie die hij vele jaren tevoren heeft gedaan vervuld; wanneer hij zei: *ik zie, dat hertog George niet ophoudt het Woord Gods, deszelfs prediking en de arme Lutheranen te vervolgen. Ja, het wordt hoe langer hoe erger. Maar ik zal het nog beleven, dat ik zijn ganse stam verdelgd zie en ik Gods woord te Leipzig predik.* En is het geschied.

Wanneer hertog Hendrik en de keurvorst daarna naar Grimma reisden, namen ze Luther met zich in hun wagen. Luther deed de 24e mei de eerste predicatie te Leipzig in het Slot. De volgende pinksterdag preekte dr. Jonas voor de middag in de Nicolaaskerk en Luther in de namiddag. Wanneer zij beide de genade Gods in het bevrijden van de stad en verlossing van het juk van de pauselijke wetten en de harde vervolging, hadden geprezen, vielen de toehoorders op hun knieën en dankten God met vele tranen, hartelijk.

Wat verder te Leipzig is voorgevallen heeft Myconius, superintendent van Gotha, die de keurvorst naar Leipzig een tijd lang uitgeleend had, aan de keurvorst bericht in een brief van de 21e juni.

Het eindoordeel van de rijksdag van Augsburg, op 14 november 1539, was voor de evangelischen zeer ongunstig en betekende in de grond van de zaak niets anders dan het begin van de strijd tegen hen. Ter verdediging van hun zaak sloten de protestantse vorsten zich toen aaneen in het Schmalkaldisch verbond, in weerwil van de bedenkingen van Luther, die van een vermenging van godsdienst en politiek, en van een ander wapen dan het Woord, niet weten wilde. Leider van het Schmalkaldisch verbond was keurvorst Johan de Standvastige. Maar het gevaar, dat van de zijde van de Turken dreigde, dwong de keizer de beslissing uit te stellen. Bij de godsdienstvrede van Neurenberg, 23 juli 1532, werd bepaald, dat tot aan het "algemene, vrije, christelijke concilie", dat in het volgend jaar bijeengeroepen zou worden, de kerkelijke kwestie zou blijven rusten. Omdat het echter om een Duitse aangelegenheid ging, konden de evangelischen een concilie op Duitse bodem verlangen. Maar nóch paus Clemens VII, die in 1534 stierf, noch zijn opvolger Paulus III, dacht eraan om deze rechtmatige wens te vervullen. De laatste probeerde veelmeer door zijn sluwe legaat Peter Paul Vergerius het plan van een Duits concilie te verijdelen. Op zaterdag 6 november 1535, tegen de avond, deed de pauselijke legaat met een schitterend gevolg ook in Wittenberg zijn intocht. De volgende morgen hadden Luther en Bugenhagen een ontmoeting met hem. Hoe Luther, die de pauselijke comédie wel doorzag, zich op de samenkomst voorbereidde, dat vertelt ons geschiedverhaal. Vergerius, die daarna bisschop in zijn geboortestad Capo d' Istria geworden is, kwam nog tweemaal als pauselijke gezant naar Duitsland. Later werd hij verdacht van ketterij. De in 1544 tegen hem optredende inquisitie-rechtbank sprak hem weliswaar vrij,

maar van het bezoek aan het concilie van Trente, dat in 1545 bijeenkwam, werd hij uitgesloten. Hij legde daarna zijn ambt als bisschop neer en werd een van de hartstochtelijkste tegenstanders van het pausdom. In 1553 nam hertog Cristoph van Wurttemberg hem in dienst. Vergerius ging wonen in Tübingen, waar hij ook gestorven is (1564). In de Georgekerk (stadskerk) aldaar werd hij begraven. In 1636 zorgden de Jezuïeten ervoor, dat zijn grafsteen verwijderd werd. Men kan op het karakter van deze man wel het een en ander aanmerken, maar het mag niet vergeten worden, dat hij werkelijk gehoor gegeven heeft aan de stem van zijn geweten, en ondanks alle wereldlijke voordelen, die daartegenover stonden, kerk en vaderland verliet om protestant te worden.

1540

Seckendorf, Deel II, Blz. 340 en vervolg.

De evangelische vergaderden in maart 1540 te Schmalkalden, onder andere hierover: *of en hoe ver men zich met de wederpartij wegens een Vergelijk der geschilpunten zou inlaten*. De Keur-Saksen had deze zaak reeds de 29e december 1539 en de 4e januari 1540 aan Luther en zijn ambtgenoten in overweging gegeven, om niet alleen onder elkaar als pilaren van deze religiezaak te overleggen maar ook aan anderen deze mee te delen. Luther gaf de 18e januari tot antwoord dat hij tot een vergelijk met de papisten geen hoop had omdat zij verstokt waren en van hun hardnekkigheid niet zouden afgaan. Hij verzocht daarom te worden verschoond, dat hij zich achtervolgens gegeven bevel nevens andere Godgeleerden niet te Schmalkalden liet vinden omdat zijn tegenwoordigheid daar niet nodig was. Dat de zaak zelf geen nadeel zou leiden, hoewel hij de ogen dicht deed. Omdat men Melanchton, Jonas en anderen had die voor hem in niets behoefden te wijken.

De Keurvorst Johan Frederik - de Grootmoedige - gaf Luther verlof te Wittenberg te blijven.

Kort na deze onderhandelingen vond de Rijksdag plaats te Spiers de 6^e juni 1540.

De keizer Karel werd weer bedreigd door de Turken. Er bleef niets over dan opnieuw te proberen door godsdienstgesprekken te Hagenau en Worms 1540, Regensburg 1541 zijn doel te bereiken en de Protestanten voor de Roomse kerk terug te winnen, maar tot eenheid kwamen zij niet. Met name ten aanzien van de rechtvaardigmaking en de mis kwam de verbroedering niet, en vielen er scherpe woorden.

In 1540 vond een Godsdienstgesprek plaats te Hagenau onder leiding van: de vorsten en keurvorsten van Ferdinand I. Aanwezig waren van Roomse kant: Eck, Fabri, Gropper, Nausea, Cochlaeus. Van de Protestantse kant waren de voornamelijk de Zuidduitsers aanwezig die de leer van Zwingli over het Heilig Avondmaal aanhingen: Brenz, Bucer, Capito, Calvijn, Cruciger, Menius, Myconius.

Het onderwerp waarover gehandeld werd was de resultaten van de niet officiële onderhandelingen die in 1530 te Augsburg hadden plaatsgevonden. Men besloot het volgende godsdienstgesprek te Worms te houden; 18 januari 1541

Landgraaf van Hessen sloot een tweede huwelijk, terwijl zijn eerste vrouw nog leefde, maar ziek was. Voordat Philipp in 1540 met de zeventienjarige Margarete von der Saale (1522-1566) ging trouwen, zonder van zijn vrouw Christina van Saksen (1506-1549) te scheiden, vroeg hij Luther en Melanchthon om advies. Als verklaring en rechtvaardiging van zijn voornemen om met twee vrouwen getrouwd te zijn, verwees Philipp naar het Oude Testament en de patriarch Jakob die met Lea en Rachel gelijktijdig getrouwd was. Nadat Philipp verklaard had zijn verhouding met Margarete von der Saale hoe dan ook niet op te willen geven, adviseerde Luther hem tenslotte om dan maar het tweede huwelijk aan te gaan. Luther koos uit twee kwaden: beter een tweede huwelijk dan een voortdurende buitenechtelijke relatie. Bovendien

beschouwde Luther zich in de hele kwestie als een biechtvader, een raadgevende zielzorger.

Seckendorf: In de grote kwestie van het tweede huwelijk van de Landgraaf Philip van Hessen, werd Luther beschuldigd van heimelijke onderhandeling en toestemming daarvoor. Luther had gezegd: *ik zou het nog heden den dag niet kunnen weren, maar aanraden zou ik het niet.*

In de uitvoerige correspondentie hierover komt onder andere dit verweer van Luther voor: 'Mijn prediking over Genesis zal de Landgraaf niets helpen. Want ik heb voor en na verscheiden malen geleerd, dat men de wet van Mozes niet weder behoorde in te voeren, hoewel men dezelve wel heimelijk in geval van nood of ook openlijk als de overheid het vordert, tot een voorbeeld gebruiken mag. Hoewel ik nu een aangevochten geweten een geheime raad geef, om zich naar Mozes wet en exempel te richten, maak ik nochtans geen openbare wet en voorbeeld daaruit; maar antwoord als een biechtvader, die niets openlijk maar heimelijk doet, naar nood van het geweten; en moet zulks niet ruchtbaar gemaakt worden.

De voorbeelden welke sommigen uit de historie na Christus' geboorte van Carolus en M. Valentinianus aanhalen, helpen ook niets. Want het volgt niet, dat hetgeen gij uit nood doet, ik met recht ook doen mag. De diefstal uit grote hongersnood, een doodslag in onvermijdelijke lichaamsverdediging, wordt niet gestraft, moet echter niet ten voorbeeld verstrekken; maakt ook geen wet. De nood kent geen wet, maakt echter ook geen wet.'

Ziekte van Melanchton

Deze zaak van het tweede huwelijk van de Landgraaf, terwijl zijn eerste vrouw nog leefde veroorzaakte een hevig geschil onder de Evangelischen en bracht de zaak van de kerken in grote ongelegenheid, maar de keizer in het voordeel. Melanchton nam deze zaak zo zeer ter harte dat hij in een hevige ziekte is vervallen. Daarvan is echter ook iets anders te vermelden.

Melanchton had namelijk uit sterrenkundige gissingen geprofeteerd dat hij spoedig zou sterven. Daarom had hij een voortreffelijk testament gemaakt. Deze profetie werd waar wanneer hij naar Hagenau op de vergadering reisde en te Weimar uit droefgeestigheid in een dodelijke ziekte verviel, zodat de Keurvorst op het spoedigste naar Wittenberg zond om Luther te halen.

Wanneer Luther te Weimar kwam vond hij Melanchton op zijn uiterste. De ogen waren gebroken, het verstand verloren, de spraak en het gehoor weg, het gezicht in slaap ingevallen; hij at en dronk niet. Over dit schouwspel ontstelde Luther heftig, keerde zich tot zijn reisgenoten en zei: 'Hoe heeft de duivel dit organon geschonden!' Daarop keerde hij zijn aangezicht naar de vensters en riep God zeer aandachtig aan.

Daar, zei Luther daarna, moest onze Heere God aanhouden, want ik wierp Hem de zak voor de deur en wreef Hem de oren met alle beloften van het gebed dat verhoord moest worden. Want ik wist uit de Heilige Schrift te verhalen dat Hij mij verhoren moest, daar ik Zijn beloften toch moest vertrouwen.

Vervolgens nam hij Philipus bij de hand, want hij wist wel wat hem verontrustte. Hij zei: 'Scheep moed, Philipus, gij zult niet sterven. Ofschoon God reden heeft te doden, zo wil Hij echter niet de dood des zondaars, maar dat hij zich bekere en leve. Hij heeft behagen in het leven en niet in de dood. Doordien God de grootste zondaars die er ooit op aarde hebben geleefd, te weten Adam en Eva in Zijn genade heeft aangenomen, veelmin zal hij u Philipus verstoten, of toelaten dat gij in uw zonde en droefgeestigheid vergaat. Derhalve geeft de droefheid geen plaats en word niet uw

eigen moordenaar, maar verlaat u op den Heere die doden en levendmaken kan.' Wanneer Luther dit zei, werd Philipus weder levend en begon adem te halen en kwam langzaam weer tot zijn krachten en gezondheid.

Melanchton schreef hiervan aan Camerarius en Mithobius: *ik zou gestorven hebben, ten ware ik door Luthers komst midden uit de dood gerukt werd.*

Er vonden 2 Godsdienstgesprekken plaats te Worms; 28 oktober 1540 - 18 januari 1541. De belangrijkste woordvoerder van de reformatische theologen was Bucer. Aanwezig van Roomse kant: Brandenburg, Jülich, Patltz

1541

Eerste godsdienstgesprek te Regensburg.

Van Roomse zijde: De Venetiaanse diplomaat Gasparo Contarini (1483-1542), kardinaal vanaf 1535, kwam op het godsdienstgesprek te Regensburg met een formulering over de rechtvaardiging, waarmee de Lutherse deelnemer Melanchthon instemde. Het gesprek brak af op de avondmaalsleer Later bleek dat zowel Rome als Luther het voorstel van Contarini afwezen.

Seckendorf, bladzijde 354 en vervolg.

In dit jaar vond de Rijksdag plaats te Regensburg, die begon op 5 april 1541. Keizer Karel de 5^e was als eerste aanwezig. De Landgraaf deed zijn intrede op de 27e maart met 300 paarden. Er kwamen afgezanten van Keur-Saksen, van de paus en een aantal Duitse vorsten. Van een aantal bisschoppen wordt gezegd, *dat zij liever grote vorsten zijn dan goede herders*. Van de Evangelische bondgenoten waren onder andere aanwezig Melanchton, Creuzigur, en Bucerus. Beide zijden werden geacht tot een schriftelijk *Vergelijk* te komen. Daarbij werd ook Luthers advies gevraagd, die echter ziek was in die tijd.

Toen Luther van de onderhandelingen hoorde schreef hij de 29e juni zijn mening aan de Keurvorst. Hij had van het begin af gezegd 'dat het voorgenomen *Vergelijk* in de religie een louter pauselijke goochelarij was, omdat het onmogelijk was Christus met de slang te verenigen. Intussen had hij gaarne gezien, dat onze leer wel onderzocht en erkend werd, zoals ook te Augsburg geschied was.'

Bladzijde 385.

In de Weimarsche kanselarij vindt men onder veel eigenhandige brieven van Luther een van de 25e april 1541. Luther dankte de Keurvorst zeer gemeend, 'omdat de Keurvorst voor zijn (Luthers) oude kwade huid zo genadig gezorgd heeft en beide zijn lijf- en wondarts hem gezonden had.'

'Ik had liever gezien, dat de lieve Heere Jezus mij in genade had weggenomen omdat ik tegenwoordig toch weinig dienst meer op de aarde doen kan. Het aanhoudend gebed van D. Pommeranus en de gemeente in de kerk heeft het, zoals ik acht, belet.'

De 3e juli 1541 schreef Luther aan de Keurvorst inzake vermeerdering van Melanchtons soldij.

... " Hij heeft nu ruim 20 jaar de grootste arbeid bij deze universiteit gedaan zodat hij nu met het beste recht enige rust genieten kan. De jonge magisters zijn discipelen is, zijn bekwaam genoeg het Grieks te leren. Hij is haast de *famulus communis* bij die school geweest en verdiend de weldaden van uw Keurvorst Willeke genade wel. De ganse christenheid is zijn schuldenaar. En de trappisten hebben God lof, meer vrees voor hem en zijne discipelen dan voor andere geleerden. Dit zal uw Keurvorst Willeke

Genade in overweging nemen en bezorgen. Want uwe Keurvorst Willeke genade moet toch het opperste Ter rechter en vader heer van deze landen zijn."

God liet in deze tijd die lieve man Luther een grote vreugd beleven dat het Evangelie in het land van zijn heftige vijand, de Keurvorst van Ments met grote begeerte gezocht en opgenomen werd. Want niet alleen hebben verscheiden steden en graven aan de Rijn de Reformatie werkstellig gemaakt maar de stad Halle in Saksen zelf, die onder het aartssticht Maagdenburg behoorde en onder de keurvorst van Ments stond.

1542

In 1542 (en 1544) vinden er twee Rijksdagen te Spiers (Duits: Speyer) plaats. Hier verlangt keizer Karel V de hulp van de Bondgenoten tegen de Turken om Boedapest te bevrijden. Karel V doet een toezegging van vijf jaar religievrede. Ook helpen de Evangelischen de keizer tegen Frans I van Frankrijk.

Ondertussen krijgt de keizer de volledige zeggenschap over de regio van de Nederrijn; dat betekent dat de 17 Nederlandse gewesten Rooms worden gehouden; de reformatie wordt hier gewelddadig de kop ingedrukt.

De Rijksdag te Spier werd geopend in februari 1542. Keur-Saksen had zijn gezanten de 28e januari met een uitvoerige instructie voorzien, hierin bestaande: ze zouden de paus of zijn gezanten geen gehoorzaamheid of eer betuigen en de paus niet *zijne Heiligheid* noemen omdat deze aan afgoderij en afval van de ware Christelijke Kerk schuldig was. Bovendien zouden ze ook niet in het Concilie dat hij wilde beleggen, bewilligen; maar bidden dat de keizer het samenroepe en de paus als partij en niet als rechter werd gehouden. Van alle 'Vergelijking's traktaten' betreffende de religie zouden zij afzien.

Seckendorf: In dit jaar kwam Luthers uitleg van de *90e Psalm* uit, die hij al in 1534 ten einde had gebracht. Luther schrijft daarin onder meer: ... 'Zo kunnen wij ook dagelijks vallen, doch door onze zonde wordt het ambt en het Woord in genen delen benadeeld; hoewel ik niet weet of onze roeping wel met dat van hen zou kunnen worden vergeleken.' Waaruit blijkt dat Luthers gebreken aan de leer niet nadelig zijn en dat hij zich geen onmiddellijke roeping zoals dat van Mozes en David, heeft aangematigd. Hij schrijft verder:

"Ik ben wel een doctor, van wie velen bekennen dat ik hen in de verklaring van de Schrift niet weinig heb geholpen. Maar het is mij dikwijls gebeurd, dat een woord van een broeder die zich gans niet bij mij vergeleek, opgebeurd en getroost heeft. Want in tijd van nood maakt de aanspraak van een mede-christen uit de Schrift veel indruk. Want de Heilige Geest laat zich van die Schrift niet afscheiden, die de harten op menigerlei wijze door het woord beweegt en oprecht. Zo hebben Timothéus, Titis, Epafroditus en de broeders die de heilige Paulus van Rome tegemoet kwamen, hem verkwikt. Hoewel hij veel geleerder in de Schrift en meer ervaren was, dan zij. Want de grote heiligen hebben ook hun tijd waarin zij zwak en de andere sterker zijn."

In dit jaar verscheen ook Luthers verklaring van de profeten *Nahum, Zefánja en Maleachi*. Deze werden door Agricola vanuit het Latijn in het Duits vertaald.

Over Zefánja schrijft hij ook deze woorden: ... 'Dit zal ons ook nog thuishkomen: wij hebben Gods woord klaar en met hopen; veel zijn tot het rechte licht gekomen en anderen verachten en vervolgen het; op wie de grimmige toorn des Heeren rust. Want

het is onmogelijk dat de Heere de verachting van Zijn Woord niet zou straffen. Daarom kunnen wij gewis besluiten en zeggen, dat er een groot ongeluk over de verachters van het Woord komen zal, want dat kan ons in genen delen missen. Daarbij, hoewel het reine en onvervalste Woord weer terecht is gebracht, zullen er echter enigen zijn die het Woord en de reine Godsdienst zullen vervalsen, totdat Christus met Zijn laatste wederkomst een einde aan deze ellende zal maken en alles omver stoten zal.'

Luther schreef in dit jaar een ongewoon vinnig boek tegen Hendrik, Hertog van Bronswijk, onder de titel: *Tegen Hans Worst*. De Hertog van Bronswijk had in zijn Dupliek tegen Keur-Saksen deze woorden van Luther gebruikt. ... *die zijn lieve Martinus Luther, Hans Worst noemt*. De overige scheldwoorden van de Hertog waarmee hij de Keurvorst beledigd had, namelijk van ketter, weerspannige, rebel, monster, Kaïn, Nabal, en dergelijke meer, noopten Luther tot deze titel.

Bladzijde 380.

In 1542 gaf Luther ook uit: *Een vermaning tot bidden tegen de Turken*. Hij rechtvaardigt God die de Turken tot Duitsland stuurt als een tuchtiging vanwege hun zonden, zowel van de Rooms en als de Evangelischen. Hij weerlegt een tegenwerping van sommigen die zeggen: *bidden en te zorgen helpt niets; het is besloten, dan zal het ook geschieden*.

Daarop antwoordt hij: 'Het is waar, als het besloten is dan zal het geschieden. Maar mij wordt niet bevolen, maar verboden te weten wat besloten is. Omdat ik nu niet weet wat besloten is, is het God verzoeken als men het op zulke onkunde laat aankomen en bederft. Mij is de verboden te weten wat er zal gedaan worden. Daarom is ons Zijn Woord gegeven teneinde wij zullen weten, wat wij moeten weten, wat wij moeten doen en niet doen. En wat wij niet weten moeten wij aan God overlaten en ons beroep en ambt waarnemen. God zal het wel en wil het alleen weten wat er besloten is. Gij zult het niet weten.'

Bladzij 420 en vervolg.

Wegens de inwijding van Amsdorf tot bisschop van Naumburg, 20 januari 1542, heeft Luther een bijzonder geschrift uitgegeven onder de titel: *Exempel om een waarachtig Christelijke Bisschop te wijden*.

Tevens is een brief bewaard van Luther die hij de 12e februari heeft geschreven aan **Amsdorf**.

In Christus veel geliefde heer.

Ik ben verheugd dat mijn brieven u ook behagen, namelijk dat ik niet tevergeefs: ik geschreven heb. Want ik wilde u troosten omdat ik voor u geen geringe zorg draag, indachtig zijnde in welke last ik u gestoken heb, of liever heb laten steken. De Heere echter, Die door dwazen en kinderen de wereld regeert en de wijzen in hun wijsheid beschaamd, zal Zijn werk Zelf voleindigen, door ons de aller-dwaasten, zoals wij in Spreuken 1 genoemd worden. Het moet u voor het overige geen droefheid verwekken, dat ik geschreven heb, dat ik van u niets begeer. Ik schreef dit van u als bisschop, niet als Amsdorf. Dat is, ik wilde niet dat mij iets van de zaken van een bisschop werd gegeven, teneinde de nietswaardige ossenkoppen geen gelegenheid zouden hebben te lasteren, als zij alles zonder geweten opgevreten hebben en daarna een zwijn of een haas aan iemand anders vereert wordende, de schuld op ons schuiven. Laat zij vreten in Gods of in eens anderen

naam, dat wij niet met vreten gelasterd worden. Ik gratuleer u, dat de Zeitsche geestelijken zich gehoorzaam hebben getoond. Ik weet geen nieuws, als dat het traktaat te Naumburg beloofd, onder de pers is. Het zou allang teneinde zijn, zo het mijn nieuwe onpasselijkheid had toegelaten. Ik doe alles wat ik kan zeer gaarne. Vaarwel in den Heere, die u sterke. Bidt voor mij.

Blz. 423.

Er was een geschil ontstaan tussen Keur-Saksen en **Hertog Maurits**. Luther schreef op Goede Vrijdag een vermaning tot vrede aan bede vorsten en hun landschappen. Deze brief is in een geschrift door Pomeranus in 1547 uitgegeven. Luther bad de beide vorsten in een kamertje alleen te gaan en met ernst het *onze Vader* te bidden, zo zou als het God beliefd, de Heilige Geest hun harten veranderen. Als het tegen verwachting in tot een oorlog uitbarsten mocht, zou hij aan de kant treden van hem die vrede en het recht aanbood. En hetzij de Keurvorst of de Hertog, de zodanige partij die vrede gezocht had zou hij dan verdedigen. Hij wilde zodanig bloed gerust op zich nemen. De andere partij zou behalve een kwaad geweten Gods straf tijdelijk en eeuwig voelen. Hij raadde ook aan degenen, die onder de onvreedzame partij stonden, heen te lopen; want niemand is verplicht zijn eed te houden met de verdoemenis van zijn ziel. Luther heeft zijn gevoelens hierin vrijmoedig en zeer kloekmoedig geopenbaard en de Keurvorst - die hij echter op vele wijzen verplicht was - niet ontzien. Maar hij heeft de zaak aan beide zijden gelijk behandeld. Intussen heeft hij in bijzondere brieven over Hertog Maurits en zijn vertrouweling geklaagd. Maar het is beter dat men dit met stilzwijgen voorbijgaat.

Uit een brief van Luther aan Amsdorf van de 13e april 1542 is nog het volgende aan te halen.

... De Wurtzische zaak is geheel en al werelds, voor zoveel de eis betreft en ik weet niet wat meer. Ik heb de artikels gezien en onder dezelfde staat, dat het Woord Gods te Wurtzen na de Keur-Saksische visitatie zou worden gepredikt. Hertog Maurits heeft dit zelf voorgeslagen. Het ganse verschil zou hierop aankomen, dat Hertog Maurits een vrije doortocht door Wurtzen hebben wil. Dat gaat ons of het predikambt niet aan.

Zo wij oorzaak moesten zijn van alle kwaad, dat tegen ons ondernomen is, lieve God, hoeveel bloed zouden wij hebben vergoten omdat zoveel heilige belijders van onze leer gedood, verdronken, verbrand zijn? Christus mag Zelf toezien, die op zulke wijze met Zijn Woord oorzaak is van zoveel kwaad en haat in de duivels, Muntzers, de koning van Munster, enzovoort, door wie hij zoveel kwaad gedaan en bloed vergoten heeft, tot ergernis en smaad, zoals zij denken, van onze leer. Hoewel de ondankbaarheid voor Gods genade zo groot, de verachting van het Woord zo heftig is; daarbij komt dat de wasdom van de lasteraars, gierigheid, woeker, pracht, haat, valsheid, meined, hovaardij, goddeloosheid, godslastering zo sterk is, dat God Duitsland onmogelijk geheel en al kan verschonen of door de vingers zien.

Maar de Turk zal ons, óf straffen, óf zodanige binnenlands kwaad zal ons bezoeken. Wij voelen wel de straf, maar wij gaan in onze gruwelijke zonden voort, waardoor de Heilige Geest bedroefd en God in Zijn hart bekommerd wordt. Zal het wel wonder zijn, dat God te eniger tijd met ons lacht wanneer wij in onze ondergang huilen en schreien, omdat wij Hem - hoewel Hij altijd roept, Zijn genadige handen uitstrekt en als over ons weent, - noch willen zien noch horen? Wij moeten dus deze aanvang van de jammeren lijden; de onboetvaardigen hebben

een groter kwaad te verwachten. Wij moeten op niets goeds wachten, het kan niet komen. Onze zonden vervullen hemel en aarde met hun geschreeuw tegen ons. En als men Duitsland met geestelijke ogen aanziet, zo is het in vreedstijd nog ijselijker, omdat zoveel gedochten de ere Gods schenden, kerken en scholen verwoesten. En hoewel de oorlog ook weinig verbeterd, zo verandert hij echter het lachen daar narren in treuren; die de wijzen met de roede van Zijn toorn bezoekt. God neme ons in vrede, voor het ongeluk weg!

Ondertussen willen wij echter onze en Duitslands zonden bewenen, bidden, onze ziel voor Hem verootmoedigen en zoveel mogelijk met leren, bestraffen, troosten aanhouden. Wat kunnen wij anders doen? Duitsland is doof, blind en hardnekkig, zodat wij niet kunnen hopen daar niets te hopen is.

Gij echter wees sterk, en dankt met ons de Heere voor zijn Heilig beroep, waardoor hij ons verwaardigd heeft van deze verloren, verleidende mensen af te zonderen en ons door zijn heilig rein Woord, rein en onbestraffelijk te bewaren. En Hij zal ons bewaren tot aan het einde toe. Wij mogen wenen over de vijanden van Christus' kruis, zij echter lachen over onze tranen. Daarom, laten wij ons treuren over hun ellende matigen met een heilige vreugde in den Heere die ten behoeve van ons, vrolijk van de dood is opgerezen. Hem willen wij met de discipelen aanschouwen en ons verheugen en vrolijk zijn tot aan de dag onzes heils. Amen.

De Heere zij met u en bewaren en trooste u met ons. Buiten Christus is niets dan droefheid te zien en te horen in het Rijk van de verscheurende duivel.

Luther schreef in dit jaar ook een voorrede op een postille van Johan Spannenberg prediker te Northauzen, die zeer treffelijk is.

Verder schreef Luther zijn gedachten over *de nooddoop en de doop van vondelingen en dergelijke*.

Hoewel onder veel tegenstand gaf God in dit jaar ook Zijn zegen tot vermeerdering van het Evangelie. Na de vrede met Hertog Maurits³ zond de Keurvorst enkele Godgeleerden naar Wurtzen om een kerkelijke visitatie te doen.

In dit jaar omhelsde de stad Regensburg en meerdere plaatsen het evangelie der zaligheid.

Onder de geschriften van Luther die in dit jaar zijn uitgekomen is van zijn uitleg van de profeet *Micha*. Deze is zeer gewichtig. Vitus Dieterich heeft deze uit de nageschreven lessen in de Latijnse taal uitgegeven en Stefanus Reich heeft deze in het Duits vertaald. In de voorrede merkt Luther aan, dat Micha voornamelijk over twee punten gepredikt had, namelijk van de verwoesting van het rijk van Juda en Israel en van de oprichting van het rijk van Christus. Doch dat hij in geen van beide stukken bij zijn toehoorders geloof gevonden had, terwijl God beide echter door Zijn wonderbaarlijke wijsheid had uitgevoerd. Op welke wijze God echter Zijn beloften vervuld kan geen menselijk verstand begrijpen. Want het verstand veronderstelt dat God de grote hoop aanziet en doordat de mensen eergierig zijn, denken zij dat God ook met alle dingen prachtig omgaat om Zijn grote heerlijkheid daardoor te tonen. Ondertussen gaf God om de menigte niet, maar verwierp die grote hoop vanwege hun zonden teneinde Hij het kleine hoopje in Christus gelovende, Zijn beloften zou kunnen houden.

³ Het **hertogdom Saksen** (Duits: *Herzogtum Sachsen*) was een middelgroot land binnen het Heilige Roomse Rijk dat geregeerd werd door de Albertijnse linie van het Huis Wettin. Het hertogdom was ingedeeld bij de Opper-Saksische Kreits.

Bij het 12e vers handelt hij van de algemene genade Gods nadrukkelijk en draagt de reine leer van onze kerk zo voor: Hier stoten zich onbedachtzame lezers wederom en betrekken de algemene belofte op de uitgang, (vervulling) die echter niet algemeen is. Want zij geloven niet allen en daarom worden zij ook niet allen zalig. Men moet dit onderscheid wel weten, het is iets anders: *in u zullen alle volkeren gezegend worden*; en het is iets anders: *alle volkeren zullen de belofte van de zegening aannemen*. Het evangelie biedt wel alle volkeren de vergiffenis der zonden en het eeuwige leven door Christus aan, maar zij allen nemen deze belofte van het evangelie niet aan. De profeet zegt op deze plaats: *Ik zal u, o Jakob gans verzamelen*; terwijl bij de uitgang gebleken is, dat het grootste gedeelte in het evangelie niet geloofd heeft, en derhalve verworpen zijn. Zoals de profeet door de overigen in Israël aantoonde.

Zeg gij, waarom zijn dan de beloften algemeen?

Ten den einde namelijk, dat niemand van de beloften van het evangelie zou worden uitgesloten. Want Christus is een Schat, niet voor een volk of een tijd, maar wordt door het Woord aan allen opgedragen. Dat echter allen Christus niet aannemen, dat is hun schuld omdat ze niet geloven maar in hun ongelovigheid volharden. Ondertussen blijft de wil en Gods beloften algemeen dat Hij wil, dat alle mensen zalig worden. De profeet zegt wel: *gans Jakob zal verzameld worden*; want God wil dat Christus een algemene Schat voor alle mensen is. Zoals Christus zegt: *Want also lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn enig geboren Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk die in Hem gelooft niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe*. Zie hier de zorg die Hij in deze verzameling toont, dat Hij ze allen in een kooi tot een genade door Christus vergadert. Doch de ongelovigen wederstreven deze wil van God omdat zij het Woord niet gehoorzamen nog hetzelfde willen aannemen. En zo worden alleen de overigen in Israël verzameld en zalig.

1543

Seckendorf: In het jaar 1542 zou de Rijksdag te Nurenberg de 14e november beginnen, maar deze werd uitgesteld tot op 14 december vervolgens opnieuw uitgesteld tot februari 1543. De Rijksdag bracht opnieuw de verschillen aan het licht tussen de rooms-katholieken, keizer Karel V, de paus en de roomsgezinde Standen aan de ene kant en de evangelischen, verbonden in het Smalkaldisch Verbond aan de andere kant. Iedere partij zocht en handelde naar hun eigen inzichten zowel in de religie als in andere landszaken. De sluwe praktijken tegen de evangelisten waren in dit jaar zo menigvuldig en onder hen zélf zoveel argwaan, tweedracht en misslag in het verkiezen van behoorlijke middelen, dat men zich moet verwonderen hoe de hoofdpersonen van het Verbond, namelijk Keur-Saksen en de Landgraaf zoveel zorg en arbeid hebben kunnen uitstaan. En dat de oorlog niet reeds in dit jaar is begonnen. De religiezaak heeft ook groot nadeel ondervonden door de ondergang van de Hertog Maurits, want hij was bereid in het Smalkalisch Verbond te treden en zijn grote land te reformeren. Maar door het verdrag met de keizer werkt hij daarvan teruggehouden. Daarin was een artikel opgenomen dat de religie in de oude staat zou blijven. Daarbij werd aan de hertog de prinses Maria, dochter van koning Ferdinand beloofd, waardoor de vriendschap met Frankrijk werd verbroken.

Overlijden Johann Eck

Johannes Eck (1486-1543), katholiek theoloog en fel opponent van Luther, overlijdt. Van zijn geschriften is vooral bekend zijn boekje *Enchiridion locorum communium*, opgesteld tegen Melanchthons *Loci communes*.

Seckendorf: Blz. 480. Veit Dieterich schreef de 16e februari aan Luther:

'Ik geloof dat gij wel van Eck stoten zult hebben gehoord. Hij is de 10e februari omtrent de middag gestorven en heeft zeven dagen gelegen. Eerst kreeg hij de koorts. Omdat hij deze echter naar zijn gewoonte met veel drinken wilde verdrijven nam de ziekte toe zodat zijn vrienden hem vermaanden te biechten en het heilig Avondmaal te ontvangen; maar een tijd lang tevergeefs. Eindelijk werd hij ijlhoofdig, zodat de vrienden ten eerste een monnik lieten halen om voor zijn bed de mis te doen. Wanneer deze de gewoonlijke gruwelen der mis prevelden, begon Eck te schreeuwen: *hadden wij de 4000 florijnen, we zouden de zaak wel schicken*. Ondertussen hebben zij hem het Avondmaal in deze toestand gegeven. Kort daarop kreeg hij de vallende ziekte die hem de spraak benam. Alles wat men hem toeschreeuwde verstond hij niet. Het kon hem weinig helpen dat de monniken enige Psalmen die hij niet verstond mompelden. Op het laatst kwam nog een derde ziekte daarbij die doorgaans wijnzuipers en onkuise personen pleegt te overvallen. Zodat hij zijn ziel met een bloedstorting heeft uitgesprogen. Dit heeft Wiegler aan mij verhaalt. Zijn vrienden zeggen het anders, want zij zijn beschaamd dat hun voorvechter zo schandelijk is gestorven. Hij heeft op het geschrift van Bucer een antwoord vervaardigd, hetwelk zo ik hoorde een zeer giftige boek is. Bucer had op een plaats geschreven: dat Eck gestorven was. Maar hij liet op de titel van zijn boek zetten: hij leeft nog. Nadat het boek te Inglostad van de pers kwam, werd Eck ziek en stierf.

Seckendorf, bladzijde 511-516.

Hermann von Wied (1477-1552), Keurvorst en aartsbisschop van Keulen geeft in 1543 het boek *Pia Consultatio* uit, in het Duits *Einfaltigs Bedencken einer Christlichen Reformation*. Het is een door de Straatsburgse hervormer Martin Bucer opgestelde kerkorde, waarin de Keulse aartsbisschop de mis veroordeelt, evenals het bidden tot de heiligen; hij is overtuigd voorstander van de reformatorische leer van de rechtvaardiging van de zondaar door genade alleen.

Vooraf door de invloed van Martin Bucer (ook hofprediker van Von Wied), van Philippus Melanchthon en van Albert Hardenberg lijkt het aartsbisdom over te zullen gaan naar de reformatie. Zie brochure 10. MELANCHTON DE HOOGLERAAR VAN DUITSLAND

MaaR het verzet van de rooms-katholieke geestelijkheid en de stedelijke autoriteiten, daarin gesteund door het keizerlijke leger, bleek te groot en zo strandde de Keulse hervorming al na enkele jaren. Hermann von Wied wordt in 1546 afgezet en geëxcommuniceerd door paus Paulus II. Hij sterft in 1552 als moedig gelovige.

Rijksdag 1543.

Keizer Karel V had al op 2 juni 1543 een ernstig bevel gegeven in geloofszaken en alle andere zaken vrede te houden. Keur-Saksen en de Landgraaf waarom gereed de keizer te volgen en op deze dag in persoon te verschijnen. Ondertussen verzochten zij van zijne Majesteit vrijgeleide.

De Keurvorst maakte een voortreffelijk reglement waarnaar de hovelingen op deze Rijksdag zich zouden gedragen, teneinde de evangelische leer door kwade wandel geen smet zou worden aangewreven. Daarin beval hij de predikingen naarstig te bezoeken en voornamelijk het zuipen achterwege te laten.

Tot predikers op deze Rijksdag waren benoemd dr. Justus Jonas, **Frederik Myconius** en een Deens predikant. Op deze Rijksdag werd een zogenaamd reces opgesteld waarin de Evangelischen op listige wijze werden benadeeld. Ook werden de scherpe stemmingen die in 1529 te Spiers tegen de Wederdopers waren opgesteld, opnieuw opgedrongen. Tevens werd daarin bevolen dat de Overheden zulke mensen die in

hechtenis zitten, door hun godgeleerden vlijtig te laten onderrichten opdat ze alle moeite aanwenden om hen van hun dwaling af te brengen.

Over *geloofszaken* werd in het Reces (Besluit) geschreven:

'Alle hinderpalen der vrede en jurisdictie voortvloeiend uit de religiestrijd, die oorzaak is dat de ondergang van het Rijk te duchten staat, tenzij God dezelve bemiddelde. Teneinde echter zodanig gevaar te voorkomen en het eeuwige boven het tijdelijke voorgetrokken werd, was het hoogste raadzaam - en niet alleen het Rijk maar de ganse Christenheid nuttig, eerlijk en loffelijk, - zonder tijdsverzuim over een Christelijk vergelijk en beslissing te onderhandelen; hetwelk voornamelijk het ambt van de keizer was. Verder werd erkend: *deze strijd en scheuring kon alleen door een christelijke Reformatie en beslissing op een algemeen, vrij, Christelijk en in Duitsland te houden concilie bekwaam en duidelijk worden afgedaan en genezen*. Deze weg behoorde eerst te worden in te slaan. Omdat echter onzeker was wanneer dit zal gebeuren, wilde de keizer de 1e oktober een andere Rijksdag te Worms houden en ondertussen door geleerde, goede, eer- en vreedzame mannen een Christelijke Reformatie laten opstellen. De Standen zullen desgelijks laten doen, teneinde zodanige overwegingen aan allen zouden kunnen worden voorgedragen en een vriendelijk, Christelijk vergelijk getroffen worden in de tegenstrijdige religiepunten; tot op heden op de voorgeschreven wijze te houden Concilie hetwelk de zware ingeslopen misbruiken zouden verbeteren en de nadelige scheuring met het kwaad gevolg zou doen ophouden.

De gezanten van de protestanten begrepen echter wel, en hebben dat ook aan Grandvelle en Naves te kennen gegeven, dat de woorden: *van de uit scheuring ontstane schade en nood zakelijke voortrekking van het eeuwige boven het tijdelijke*, uit de Keizerlijke intentie meer tégen dan vóór hen gericht waren. Zij betuigden bij iedere gelegenheid immers, *dat zij het eeuwig heil der zielen voorgetrokken boven alle andere dingen* en legden de schuld van de moeilijkheden alleen op degene die de Christelijke Reformatie met geweld dwarsboomden; en zij wisten dat de wederpartij hen het tegendeel toeschreef.

Ondertussen staat wel op te merken dat de keizer de noodzakelijkheid van een Reformatie openlijk bekend en op zich genomen heeft een Reformatie-formulier te laten ontwerpen; wel wetende dat dit in 1541 te Regensburg tevergeefs was geschied. Ondertussen kon het ook tégen de Protestanten worden uitgelegd namelijk dat zij insgelijks misbruiken hadden ingevoerd die een Reformatie nodig had. Daarom zou dergelijke Reformatie maar voor een tijdlang tot op een Concilie plaats hebben.

Het voornaamste dat de protestanten kon behagen was zonder twijfel, dat er besloten werd het concilie op een andere wijze en andere plaats te houden dan de Paus tot nu toe verlangd had; en dat van de achtbaarheid van de pausen geen gewag werd gemaakt. Verder dat de keizer uitdrukkelijk zegt, *dat de tweedracht in de religiestrijd alleen door een Christelijk en minzaam vergelijk in een vrij algemeen of Nationaal Concilie, of op een Rijksdag kan worden bijgelegd*.

Maar deze belofte was alleen in schijn en bestond alleen in woorden van de keizer die men niet voor krachtig kon houden omdat zoveel vorsten en Standen openlijk hadden getoond dat zij hun toestemming hieraan niet hadden gegeven. Daarom voegt zijne Majesteit de volgende woorden erbij: 'Wij willen hierin onze genadige vaderlijke vlijt aanwenden en aan ons niets laten mankeren.' Alzo wilde de keizer onschuldig zijn als de Paus of de Standen die hun toestemming niet hadden gegeven het minzame vergelijk tegenwerkten.

Paus spreekt in de Naam en het gezag van Christus

Toen de paus kennis kreeg van dit reces op de Rijksdag te Spiers opgesteld, was hij zeer ontevreden en schreef een brief aan de keizer. Daar schrijft hij onder meer in, 'dat op de Rijksdag te Spiers onbillijke kreten waren gemaakt en er nog erger in de molen waren. Wanneer deze voortgang kregen kwamen de keizer in zielsgevaar en de vrede en de eendracht der kerk in grote verwarring meer dan ooit.' Verder klaagt hij, 'dat in het reces en bij het melden van een algemeen of Nationaal Concilie zijn naam wordt verzwegen. Hij wien Goddelijke en menselijke rechten de hoogste autoriteit hebben gegeven om een Concilie bijeen te roepen en samen te stellen en te verordineren wat met de enigheid en het voordeel der kerken overeenkomt.'

Met veel voorbeelden uit de Schrift klaagt de paus over de geringschatting van zijn gezag. Daarbij haalt hij het voorbeeld aan van Korach, Dathan en Abiram die tegen de Hogepriester opstonden; en het voorbeeld van de vrome koning Uzzia die offerde tegenin Gods bevel, Die alleen de priesters opdracht gaf om te offeren. Alleen de paus komt het toe om wetten en reglementen in de Religie te maken. De paus wilde zelf een algemeen concilie uitschrijven te Trente, waarin hij en de Roomse priesters zeggenschap zouden hebben!

Toen Luther de gepubliceerde brieven van de paus las heeft hij de paus met heftige woorden verweten dat het hem nooit ernst is geweest om een Concilie te houden zoals de Duitsers dat wilden. En voornamelijk dat deze drie woorden: *een vrij, Christelijk, Duits Concilie* hem doornen in de ogen waren. Hij was bevreesd dat het hem mocht gaan als op het concilie van Costnits, hoewel het onheilig genoeg was, toch nog werd vastgesteld dat een Concilie boven de Paus staat. De Duitsers hebben echter een vrij concilie verzocht waarin de oren en tongen vrij zouden zijn om voor te dragen en te horen dingen die tot verbetering van de kerk en afdoening van de misbruiken behoren. Voornamelijk één, waarin Gods woord een vrijplaats had en alles daaruit besloten werd, waartoe men ook Godgeleerden nodig had die in de Schrift ervaren zijn.

Maar de paus wilde een zodanig vrij concilie hebben waarin hij en de Clerici, van alle berisping vrij bleven, alles in de vorige staat bleef en dat alles wat hij had gedaan, goed gedaan was. Want dit is het oude verhaal van de pausen dat zij over de Concilie heersen en deze decreten naar hun eigen behagen billijken of verwerpen kunnen.

In zijn uitvoerig schrijven gaat de paus zover dat hij schrijft in de Naam en in de Persoon van Christus:

"Wij bidden en vermanen uwe Liefde in den Heere gade te slaan en te horen hetgeen de grote God door onze mond spreekt; want is het wonder, dat de paus aldus aan zijn Stoel spreekt. Zo zegt de Heere Sebaoth: Ik ben die Ik ben, door Mij heersen de koningen en de geweldigen zetten het recht, in Mijn hand is het hart der koningen; Ik kan de rijken geven en uitdelen aan wie Ik wil. Ik kan op slangen en adders treden, zoals ook op jonge leeuwen en draken. Ik beneem de vorsten de moed en ben schrikkelijk onder de koningen op aarde en verbrijzel hen als aarden potten.

En gij ook keizer, hoor en wees opmerkzaam, gij rechters op aarde, bedenk de daden uwer voorzaten die op deze troon zijn geklommen waar gij zit; betracht het beklagelijk einde uwer voorzaten die goddeloos zijn en Mijn kerk vervolgd hebben. Ik wil u dezelve niet noemen, noch iets anders zeggen, dan dat gij u te binnenbrengt, waarom ik het keizerrijk van de Grieken door stadhouders op de Duitsers gebracht en dat volk verwacht heb. Laat dit u genoeg zijn. Dit, lieve keizer, toont Christus door onze mond aan uwe Liefde; acht dezelfde sterke stem

niet tevergeefs of gering."

Luther heeft tegen deze pauselijke praalziekte alsof de paus als Christus' stadhouder het Roomse keizerrijk op de Duitsers had overgebracht in zijn traktaat ernstig en grondig weerlegd.

1544

Een van de laatste Rijksdagen in het leven van Luther werd gehouden te Spiers de 10e januari 1544.

Op 23 februari heeft Luther een brief geschreven aan *Myconius* wegens zijn ziekelijke toestand. Hij kan zijn stem niet gebruiken vanwege een beroerte. Hierin schrijft hij onder meer:

" ... Het is beter dat gij maar half leeft, dan dat gij bij sterke stem sterft. Gij kunt zelfs half dood de kerk met uw raad en aanzien dienen. Daarenboven ziet gij, hoe nodig de oude strijders van Christus zijn, teneinde de opgroeiende en alsnog tere jeugd, degene die in onze plaats zullen komen, gesterkt worden. Want hoewel de Heilige Geest alles zonder ons kan doen, zo heeft Hij ons nochtans niet tevergeefs tot Zijn dienst beroepen, teneinde wij Zijn werktuigen zouden zijn."

De 8e maart 1544 schrijft Luther aan bisschop *Amsdorf*. Hij spreekt ernstig tegen enige adellijken aan het Hof en tegen de gierigheid en heerszucht. En omdat het gerucht liep dat de paus en Venetië het heimelijk met de Fransen en Turken tegen de Keizer Karel hielden barst hij in deze woorden uit: 'O aller-christelijkste koning, o allerheiligste vader, o de beste katholieken der Venetianen, waar is nu het onnoemelijk geld van Paliën, Annaten, Biechtbrieven, aflaten, enzovoort, tegen de Turken verzameld? Ja, het dient tegenwoordig voor de Turken tegen de christenen.'

De 17e april doet hij dezelfde klacht tegen *Dr. Jonas*: De ganse wereld is alom in rep en roer; het Woord strijd zodanig met de poorten der hel, dat er op zo een sterke beweging der lichamen en gemoederen noodzakelijk een zeer grote verandering moet volgen.

Luther had in dit jaar *Amsdorf* bezocht en was door hem zeer minnelijk onthaald. Amsdorf had Luther door zijn ambtman weer naar Wittenberg laten vergezellen en hem heimelijk een zilveren kan en lepel tot een verering laten toebrengen. Wanneer Luther dit ná het vertrek van de ambtman gewaar werd, bedankte hij Amsdorf de 22e augustus alzo:

'Gij hebt mij buiten mijn weten bezwaard en bijna tot uw dief tegen mijn wil gemaakt; hoewel gij veellicht het voorbeeld van Jozef zult aanhalen die zijn beker heimelijk in Benjamins zak had laten steken. Doch gij weet, dat het mij als een theoloog, die arm en van geringe afkomst ben, niet past uit zilver en goud te drinken. Ik zal daardoor, volgens de vijanden en wederpartijders van het Woord en zelfs bij de onzen een ergernis zijn. Maar zal de schuld op uwe ontijdige verkwisting schuiven; en als dat iets zou helpen, protesteren, dat niet mijn wil maar uw liefde mij zo stout en hovaardig heeft gemaakt.

Ondertussen dank ik zeer en als mijn zwak gebed iets bij God vermag, zo zal ik tonen dat ik u en uw werk niet vergeten ben.'

Onder de nog ongedrukte Latijnse brieven van Luther is er een van de 30e juni 1544 aan *Spalatinus*. Daarin klaagt hij heftig over het oordeel van de Wittenbergse juristen

in de huwelijkszaken, zoals hij ook aan D. Brug doet. Hij meldt, dat hem zijn leven nooit iets zo zeer ter harte heeft gegaan. Deze moeilijkheid is echter in het volgende jaar nog groter geworden.

Een andere brief aan Spalatinus van de 8e maart 1544 is ook voorhanden. Of liever, een voorrede over een traktaat van Spalatinus met de titel: *Troostelijke voorbeelden en spreuken uit het leven en lijden der heiligen bijeen vergaderd*. Dit geschrift is uitgegeven in 1554 te Wittenberg. De voorrede van Luther luidt:

Aan de eerwaardige in God, heer George Spalatyn, getrouw en rechtschapen vader, heer en surintendant te Altenburg in Misnië.

Genade en vrede in Christus onze God en Heiland.

Uw voornemen lieve heer Spalatyn, dat gij dit terrein de woorden en werken der heiligen Gods bijeen verzameld hebt, behaagt mij wel. Ik twijfel niet of zulks zal ook God en allen die God zoeken behagen, strekkende niet alleen om de kwade monden te stoppen die ons lasteren alsof wij een nieuwe leer en gevoelen invoerden, maar ook om ons gemoed te sterken omdat een zodanige hoop getuigenissen en voorbeelden wordt bijgebracht die hetzelfde hebben gesproken, gedaan en geleden, dat ook bij ons in zwang gaat. Want hoewel een iegelijk met zijn geloof aan Gods Woord genoeg zou hebben, dat hij zelfs tegen de poorten der hel kan staan, zo wordt, omdat bij de gewillige geest zich ook zwak vlees bevindt, een christelijk hart niet weinig bewogen als hij ziet, dat hem zoveel eeuwen, zoveel voorbeelden, zoveel voortreffelijke mensen voor hem gelijk zijn geweest. En dat bij hen hetzelfde altijd is geschied, wat wij uit de Schrift leren en door de dagelijkse ondervinding.

De heiligen hebben wel, zoals wij ook, veel uit de dwand der zonden gedaan en gesproken. Romeinen 8 vers 15, *Hetgeen ik wil, dat doe ik niet, maar hetgeen ik haat, dat doe ik; ik dan doe datzelfde nu niet meer, maar de zonde die in mij woont*, enzovoort. Dat ik daarbij niets meldde van de leugens welke de knechten van de duivel in hun Historiën hebben ingelast. Ondertussen zien wij, hoe rein en standvastig zij het geloof hebben aangekleefd als het tot de strijd en belijdenis is gekomen. Wat had Ambrosius godvruchtiger en dapperder kunnen zeggen, dan dat hij in de laatste strijd tegen de zonde, dood, Gods gramschap en hel, de omstaande priesters vol geloof aldus aansprak: *ik heb zo niet geleefd, dat ik mij zou schamen langer onder u te leven; ik vrees echter ook niet te sterven omdat wij een genadig Heere hebben*. Welke woorden Augustinus in zijn strijd ook zeer heeft geprezen. Zoals Possidonius in zijn levensbeschrijving bericht.

En Augustinus zelf heeft zich tegen zijn geweten met deze eigen woorden opgebeurd: *ik zal wel benauwd worden, maar ik zal niet wanhopen omdat ik mij aan Christus' wonden zal houden*. Wie ziet niet, dat de heilige mannen met dergelijke woorden betuigen, dat zij zich enkel en alleen met het geloof aan Christus hebben gehouden? En dat dit geloof sterk en zegepralende is over zonde en dood. Want hoewel zij hun leven en werk voor de mensen als onstraffelijk zoals recht en billijk is roemen, zo bouwden zij nochtans voor God alleen op Zijn barmhartigheid en goedertierenheid in plaats van op hun verdiensten. En zij zoeken alleen in Christus' wonden, als een duif in de holheid van een rots, die Christus alleen is, te worden gevonden. Derhalve doen wij heel wel, dat wij de woorden en werken der heiligen eerst van de ingelaste leugens zuiveren en vervolgens het woord het recht delen en aan de regel of overeenkomst des geloofs verstandig toetsen, zoals de apostel zegt: *Beproeft alles en behoudt het goede*.

Want waartoe was deze vermaning nodig als men alle woorden en werken der heiligen

zonder toetsing voor geloofsartikelen moest houden? Hun ambt was dat van de apostels en profeten niet gelijk. Zij waren wel heilig maar ook mensen, bij wie de geest wel gewillig maar het vlees zwak en weerspanning tegen de Geest was. Voor zover zij nu spreken en doen hetgeen de Geest in hen werkt, zijn hun woorden als de brokken in het Evangelie te verzamelen, als dingen die de Heere Christus in hen heeft gewrocht; en zo waarachtig Christus' werken zelf zijn.

Wanneer zij echter naar het weerspanning vlees iets spreken of doen, zo zijn ze niet te verdoemen maar te verontschuldigen en te gedogen, ons tot een vaste troost omdat wij zien dat Gods heiligen, ons zwakken gelijk zijn geweest en ieder in zijn zondig vlees zijn zwakheid ook heeft gehad.

Om deze rede, lieve heer Spalatyn heb ik uw boek laten drukken. Doch wees op uw hoede dat gij mij voortaan zulke grote, ik zou haast hebben gezegd, valse lof geeft, tenzij uw oprechtheid mij bekend was. Ik weet dat ik niets ben.

Leeft wel in den Heere en bid voor mij dat ik uit dit lichaam des doods en vlees der zonden zalig scheiden moge. Amen.

Luther schrijft op 30 maart 1544 aan de *Keurvorstin van Saksen*. Zij had hem door een brief haar zorg voor zijn gezondheid zeer genadig te kennen gegeven en hem van haar bestendige genade (gunst) verzekerd.

Luther antwoordt hierop:

... 'dat hij zó wel, beter en gezond was als hij verdiende; maar dat zijn hoofd soms zwak was. En geen wonder, de ouderdom is daar die in zichzelf oudt en koud, ziek en zwak is. De kruik was dikwijls te water gedragen en zou ook eens breken. Ik heb lang genoeg geleefd. God beschikke mij een zalig uur, dat de vuile madenzak onder de aarde tot zijn volken vergaderd worde. Ik heb zonder twijfel het beste gezien dat men op de wereld zien kan. Het schijnt dat nu alles erger staat te worden. God helpe ons. Amen.

Daarna troost hij de Keurvorstin wegens de afwezigheid van haar gemaal die op de Spierse Rijksdag is. Hij schrijft:

'Deze afwezigheid was nodig en strekte ten voordeel van de kerk en Duitsland en tot verdriet van de duivel, de stichter van alle kwaad. Als deze kon stil blijven dan hadden wij ook rust. Wij echter hebben die hulp en dat voordeel, dat wij Gods Woord hebben hetwelk ons in dit leven troost en behoud en het andere leven belooft en brengt. Wij hebben ook het gebed en weten dat dit God behaagt en ter rechtertijd verhoord wordt. Deze twee onuitsprekelijke kleinodiën kan nóch de duivel, Turk, noch paus met de zijnen hebben; en zij zijn daarom veel ellendiger als de armste bedelaar. Daarom behoren wij God de Vader der barmhartigheid in Zijn Zoon Jezus Christus onzen Heere te danken dat Hij ons onwaardigen die dierbare schat met rijke genade heeft verleend. Wij moeten daarom ook bereid zijn tijdelijk ongemak te zien en te dulden; en met de blinde ellendige wereld en in dezelve met de grote hoofden welke God met deze genade nog niet verwaardigd heeft, medelijden en deernis hebben. Ach, dat God hen te eniger tijd insgelijks verlichtte teneinde zij dezelve met ons zien, aannemen en begrijpen mochten!

De 19e april herhaalde hij hetzelfde in een andere brief, omdat hij twijfelde of de voorgaande brief wel aan de Keurvorstin ter hand was gesteld en wenste dat de Keurvorst spoedig mag terugkeren.

... 'Want men kan, met de papisten niet veel uitvoeren. Zij putten ons uit met onkosten en maken onze zak leeg. Zij gedragen zich alsof zij vrede zochten, maar

zoeken er geen. Maar onze Heere Jezus Christus, die dit Zijn eigen werk heeft begonnen, gelieve het Zelf uit te voeren. Hij zal het ook doen, zoals Hij tot nu toe gedaan heeft. Het zal anders toch ongedaan blijven en niets goeds gedaan worden.'

In november 1544 antwoordt Luther **Christ Fischer**, Farheer (prediker) te Jüterbok op vier voorgelegde vragen; welks antwoord Schuffelburg bekomen heeft. Luther vermaant Fischer daarin:

Ten eerste, de hardnekkige verachting van het sacrament, zelfs degene die bij de monniken begeren te communiceren, van de kansel openlijk te bestraffen en te dreigen dat men hen niet op het kerkhof der Evangelischen zou begraven.

Ten tweede, bestraft hij dat men aan de monniken die naar alle schijn nog in de stad zijn geweest, aalmoezen gaf, als zijnde vijanden en verwarders der kerken.

Ten derde schrijft hij: de bisschoppen hebben tot nu teveel toegegeven dat vrouwen en vrijsters met zodanige opschik en kransen ter kerk gaan alsof zij in een komedie kwamen. Zulks is een openbaar misbruik tegen beter Petrus en Paulus; maar de gewoonte is sterk. Daarom is zulk misbruik bij het gebruik van het Heilig Avondmaal in alle delen te verbieden teneinde onze en andere kerken daarvan niet een smet worde aangewreven. Want het is een teken van een lichtvaardig gemoed, dat het Sacrament niet hoger acht als een gewoon brood aan tafel.

Ten vierde men zou zoveel als mogelijk zorg dragen, dat de doop niet opgeschort wordt, teneinde daardoor geen gelegenheid worden gegeven de doop gans niet aan te nemen. Alzo leven in vele Italiaanse plaatsen veel mensen de ganse tijd zonder de doop, omdat zij in hun jeugd niet gedoopt zijn en als zij tot jaren komen verachten zij de doop en sterven als atheïsten. Zo stierf paus Clemens ongedoopt; hetwelk echter ruikt naar de dwaling van de Wederdopers.

Uit dit jaar is ook nog een brief van Luther aanwezig, geschreven aan **Anth. Corvinus**. In dit jaar reisde de weduwe van de oude Eric, hertog van Hannover, **Elisabeth** met hun prins **Eric**, die nog maar 16 jaar oud was, door Wittenberg. Luther vroeg haar ten eten. Daarbij deed de prins het gebed over tafel in de Latijnse en Duitse taal en wist zeer goed te antwoorden als Luther hem uit de hoofdstukken van de Christelijke leer examineren. Dit behaagde Luther wel en wenste de prins verder een gezegende wasdom. Maar hij voegde daarbij, 'dat hij beducht was, als hij meerderjarig werd en met de vijanden van het Evangelie omgang kreeg, door het bedrog van de duivel, de boosheid der mensen, en het groot aanzien der wederpartijders, tot de afval zou bewogen worden. Daarom vermaande hij Corvinus met de onderdanen van de hertog vlijtig in het gebed aan te houden. Want de kerk zweeft in groot gevaar. Christus haar Hoofd gelieve zorg te dragen en de winden en de zee te gebieden.'

(Dat Luthers vrees niet tevergeefs is geweest, is uit het gevolg gebleken, wanneer wij alleen denken aan de macht van de Contra-reformatie door Rome ontwikkeld tijdens het Concilie van Trente. En niet minder groot werd het gevaar voor de Evangeliekerken door de Schmalkaldische oorlog.)

Seckendorf, Deel II blz 555. Verschil over de Elevatie

De elevatie in het sacrament houdt in, dat de hostie in de Mis, of het brood in het Heilig Avondmaal *opgeheven werd ten aanschouwe van de aanwezigen*.

Reeds meteen na de elevatie van het brood in de mis veranderde dit dus in het compleet lichaam van Christus. Luther leerde, dat het lichaam van Christus tegenwoordig was. Deze Elevatie werd in de Kerken na de Reformatie langzamerhand

afgeschaft.

In 1544 gaf Luther zijn *Korte belijdenis van het Heilig Avondmaal* uit en vermeldt, dat hij door Swenkfeld tot dit geschrift was gekomen, dat hij een tevoren gemelde brief zowel als die van Zwinglianen had kwalijk genomen, maar dat hem zulks zo weinig had verdrotten, dat hij daarentegen dit getuigenis en roem voor Christus' rechterstoel wilde brengen: dat hij Carlstad, Zwingli, Oecolampadius, Swenkfeld en hun discipelen te Zurich en waar ze zijn, met ernst veroordeeld en gewijd had. Waar nog bijkwam dat de Schwärmer, (de Doopsgezinden) zich beroemden dat hij het met hem eens was en zulks ook uit de afschaffing van de Elevatie in het sacrament wilden besluiten.

Pecurus, Pezelius en anderen, welke Hospinianus zijn gevolgd, geven voor 'dat de medicus Steven Wild, Luther te Zwickau tot dit geschrift had gebracht. Want wanneer Luther hem te eten had gehad en de wijn hen in het hoofd was gekomen, had hij verhaalt dat enige aanzienlijke mannen in Misnië uit de genoemde afschaffing van de Elevatie besloten, dat Luther het met de Zwitsers eens was. Temeer omdat hij in zoveel jaren niet tegen hen had geschreven; hetwelk Luther nadelig was. En dat Luther hierop had gezegd, dat hij tegen de Zwitsers wilde schrijven', enz.

Logger weerlegt dit. Hij schrijft: wat de oorzaak van dit geschrift mag geweest zijn, laat staan wat het wil, de inhoud is: Luther bericht dat Zwingli en Oecolampadius in het jaar 1529 zich te Marpurg met hem in enige artikelen die waarlijk christelijk zijn, hadden vergeleken; en dat zij tot hém, maar hij in genen dele tot hen getreden was. Dat intussen het artikel van het Heilig Avondmaal onvergeleken (tot geen overeenstemming) was gebleven, hoewel ze hadden beloofd goede vrienden te zijn en het scherp schrijven te staken, om te zien of God tot een eendrachtige zin genade wilde geven; waartoe hij goede hoop had gehad.

Doch na Zwingli's dood was zijn *Korte verklaring van het christelijk geloof* aan de koning van Frankrijk gericht en kort voor zijn einde opgesteld, uitgekomen; waarover Luther zeer verschrikt was omdat Zwingli ook de heidenen zalig had genoemd.

Tijdens *de Rijksdag van Spiers in 1544* werd een vredesverdrag tussen het Heilige Roomse Rijk en Denemarken getekend op 23 mei 1544, dat de Nederlandse scheepvaart weer vrije toegang tot de Oostzee gaf na de Deense Successieoorlogen. Op de vorige Rijksdag te Neurenberg, februari 1543, verzocht de koning van Denemarken hulp van de Evangelische bondgenoten, omdat koningin Maria, standhoudster van de Nederlanden hem wegens koning Christiaan en de prinses de oorlog aandeed. Doch de meeste gezanten verontschuldigten zich omdat ze geen bevel daartoe hadden en oordeelden dat dit niet tot een geloofszaak behoorde. Deze vergadering eindigde de 21e juli.

In het verdrag erkende Karel V ook Christiaan III als rechtmatige koning van Denemarken, en beloofde geen militaire steun te geven aan zijn rivaal Christiaan II. Dit was een teleurstelling voor de bondgenoten. Na de Vrede van Spiers hield Christiaan III zich buiten de Schmalkaldische Oorlog van 1546.

Het verbond werd nog steeds aangevoerd door landgraaf Filips I van Hessen en Johan Frederik, de Grootmoedige, van Saksen.

Gedurende de jaren dertig sloten steeds meer vorstendommen en rijkssteden zich aan bij dit verbond, wat een reactie opriep van de katholieke vorsten die in 1538 de *Heilige liga van Neurenberg* oprichtten. Zoals we gezien hebben had Karel V in die periode zijn handen vol aan de strijd tegen de Ottomaanse Turken en de Fransen, maar hij werd steeds genoodzaakt te proberen compromissen te sluiten met de Evangelischen. Het conflict liep verder op toen in 1542 de bondgenoten van Karels

afwezigheid gebruik maakten om de katholieke vorst van Brunswijk-Lünenburg, Hendrik de Jonge te verdrijven. In 1544 keerde Karel V terug naar Duitsland en begon maatregelen te treffen om de bondgenoten desnoods met geweld te bestrijden.

Nadat Karel V in 1544 een vredesverdrag met de Fransen had getekend, de Vrede van Crépy, kon hij zich op de bondgenoten concentreren en zijn leger aanwenden om hen te dwingen de Keizer te erkennen als machthebber, ook in kerkelijke zaken.

1545

Kort na het verschijnen van *Luthers geschrift tegen het pausdom* komt een verzameling van zijn *Latijnse geschriften* gereed. Luther schrijft voor deze uitgave een voorwoord. Hij vertelt allereerst dat hij er lange tijd niets in zag om de resultaten van zijn 'nachtelijke werk' uit te laten geven. Volgens hem is dat ook helemaal niet nodig, omdat er nu goede wetenschappelijke boeken zijn. De *Loci communes*, het theologische werk van Melanchthon, noemt Luther hier nadrukkelijk. Maar door alle mensen die er op bleven aandringen, heeft hij zich uiteindelijk toch laten overtuigen.

Luthers voorwoord is een reflectie op zijn theologische ontwikkeling, die hij met de lezer wil delen. Hij begint bij het jaar 1517, toen de strijd om de aflaatpraktijk speelde, en schetst van daaruit de voor hem belangrijke kruispunten. Hij komt door zijn terugblik onder andere tot de conclusie dat hij in zijn beginjaren niet scherp genoeg tegen de paus is opgetreden. Hiervoor verontschuldigt hij zich.

Uit de laatste regels van zijn voorwoord spreekt dezelfde drijfveer als uit andere geschriften in die periode:

'Vaarwel, lieve lezer, in de Heere en bid voor de groei van het Woord tegen Satan. Want die is machtig en kwaad, en nu bovendien ook razend en woedend, omdat hij weet, dat hij nog maar een kleine tijd heeft en het rijk van zijn paus op het spel staat. God versterke wat hij in ons gewerkt heeft en voltooie Zijn in ons begonnen werk, tot zijn eer. Amen.

Op 5 maart in het jaar 1545'.

In de loop van 1545 ontving Luther ruim dertig brieven, maar één brief die wel voor hem bestemd was, bereikte hem waarschijnlijk niet. Het was een brief van Calvijn, 12 februari 1545, aan Luther om hem in een bepaalde zaak om advies te vragen. Hij stuurde deze naar Melanchthon, met verzoek die aan Luther te geven, als hij de tijd ervoor rijp achtte.

Seckendorf, Deel II. blz. 530-549

De Evangelischen troffen in dit jaar een zware slag: de dood van George Spalatinus (1484-1545), secretaris van keurvorst Frederik de Wijze van Saksen. Hij was een groot pleitbezorger van de zaak van de Reformatie aan het hof en heeft in zijn functie grote invloed uitgeoefend. Zo was hij ook verantwoordelijk voor de literatuur die de vorst onder ogen kwam.

Concilie van Trente, 1545

De 19e november 1544 schreef de paus in samenwerking met de keizer opnieuw een *Concilie* uit, om de 15e maart 1545 te Trente te worden geopend. Enz.

In 1545 wordt het Concilie van Trente (ook wel Concilium Tridentinum) bijeengeroepen door paus Paulus III. Trente is de meest zuidelijke stad in het Duitse rijk en ligt (toch) in Italië. De keus voor deze plaats is een compromis tussen paus en keizer. De paus liet zich vertegenwoordigen door kardinaal onder meer Granvelle en Aytta, beiden vurige aanhangers van de pauselijke stoel.

In totaal duurt deze algemene kerkvergadering drie zittingsperiodes: 1545-47, 1551-52 en 1562-63. Het

doel is de misstanden binnen de katholieke kerk door te lichten en inzake de geloofsleer positie te bepalen tegenover de protestanten. Al sinds het optreden van Luther leeft de wens om een concilie te houden, maar dat lukte niet. De bondgenoten wilden een vrij en eerlijke Concilie waar de Schrift het hoogst gezag genoot en niet de Pauselijke clerici. Keizer Karel V zijn poging om katholieken en protestanten tot overeenstemming te brengen via godsdienstgesprekken in 1541 (Hagenau, Worms en Regensburg) waren mislukt.

Het concilie van Trente wordt uiteindelijk een rooms-katholieke aangelegenheid, hoewel er soms wel protestantse waarnemers bij waren. Het vormt een reactie op de reformatie (contra-reformatie) of een grondslag voor de katholieke hervorming. Er wordt een begin gemaakt met de vernieuwing van de eigen kerk. Enkele besluiten zijn: naast de Bijbel wordt ook de kerkelijke traditie als gezaghebbend erkend; de Vulgaat is de enige te gebruiken Bijbelvertaling; het Latijn blijft de enige liturgische taal; de misstanden binnen de geestelijkheid worden aangepakt; de rechtvaardigings- en sacramentsleer blijven ongewijzigd.

Op het concilie worden in 126 stellingen (canones) onderdelen van de protestantse leer als dwaling gekenmerkt met de formulering: *Anathema Sit: In de ban is hij, die...* (en dan volgt de beschuldiging).

5. LUTHERS ZALIG EINDE

Maarten Luther (1483-1546) sterft op 18 februari 1546 terwijl hij op doorreis is in zijn geboorteplaats Eisleben.

Luther had al dikwijls naar zijn dood verlangd. Op de vele deelnemende vragen naar zijn welzijn luidde zijn antwoord altijd ongeveer hetzelfde: *"De oude dag is gekomen met al zijn kwalen en gebreken. De kruik gaat zo lang te water, totdat zij berst. Ik heb lang genoeg geleefd; God schenke mij een zalig uurtje, waarin het versleten, onnutte lichaam onder de aarde worde gelegd en de wormen tot spijszode gegeven. Merkt wel op: ik heb het beste gezien, dat ik op de aarde aanschouwen kon. Het laat zich aanzien, dat er boze dagen in aantocht zijn. God helpe de Zijnen. Amen."*

Tegen zijn keurvorst zei hij eens: *"Ik zou wel graag gezien hebben, dat de Heere Jezus mij maar in Zijn genade had weggenomen, daar ik toch tot weinig nut meer ben op aarde."* Twee keer had Luther een testament geschreven. Het was geen ziekelijke zwartgalligheid, die hem zulke boze tijden deed verwachten, maar veeleer de helderziende profetenblik, die eens moeilijke, donkere toekomst voorzag.

In oktober en december 1545 was Luther op verzoek van de graaf van Mansfeld, in zijn geboorteland geweest om als scheidsrechter en vredestichter een nieuwe parel te hechten aan de kroon van zijn verdiensten. Nu had men hem ten derden male gehaald. Zijn drie zonen en hun onderwijzer, **Ambrosius Rudtfeldt**, reisden met hem mee. Justus Jonas voegde zich ook bij het gezelschap.

Luther schreef vanuit Eisleben:

"Aan mijn hartelijk geliefde vrouw **Catharina Luther**, burgeresse van Zulsdorf, varkenshoudster, en wat zij meer zijn moge.

Genade en vrede in Christus en mijn oude, arme en, naar het schijnt, zwakke liefde, als te voren.

Lieve Käthe! Ik ben zwak geweest op de weg dicht bij Eisleben; dat was mijn eigen schuld. ... Toen ik bij 't dorp was, kwam er zulk een koude wind achter in de wagen binnen, en waaide het door mijn baret heen, alsof mijn hersenen ijs moesten worden. Dit zal de duizeligheid misschien wel bevorderd hebben, maar nu ben ik, Goddank, weer gezond en wel. Wanneer de hoofdzaken afgehandeld zijn, moet ik mij wijden aan het verdrijven van de Joden. Graaf Albrecht is hun vijandig, hij heeft hen al vogelvrij verklaard. Zo God wil; zal ik de graaf op de kansel helpen.

Ik drink Naumburgs bier om de smaak, zoals u mij dat van Mansfeld hebt aanbevolen. Het bevalt mij goed en geeft, mij verlichting. Ook drink ik de halve kruik die de stad mij bij iedere maaltijd vereert, nu en dan met mijn vrienden.

Uw zoontjes zijn eergisteren naar Mansfeld gereden, daar Hans van Jena hen zo dringend had gevraagd; ik weet niet, wat zij er doen. Als 't koud was, konden ze mee kou lijden. Nu 't warm is, mochten zij wel iets anders doen of lijden, zoals 't hun behaagt. Wees u en uw huis hiermede Gode bevolen, en groet uw disgenoten.

1 Februari 1546.

MAARTEN LUTHER"⁴

Onderstaand overzicht van Luthers laatste jaar werd beschreven in *Het leven en bedrijf*

⁴ Zie voor toelichting op Luthers visie over de Joden: Brochure 8, Aspecten uit het leven en de leer van Dr. M. Luther

van Dr. M. Luther, door B. T. Lublink Weddik, Luthers predikant te Amsterdam, 1838.

'De gezondheidstoestand van LUTHER werd intussen van jaar tot jaar minder gunstig; de gedurige inspanning van zijn geest; de onophoudelijke kwellingen, die men hem aandeed; de kwalen, waaronder hij leed, sleepten hem naar het einde. Dit alles bewoog de geloofsheld om in het begin van Januari 1542, dus vier jaar vóór zijn dood, zijn testament te maken. Het stuk luidt als hier volgt:

«Ik, MARTINUS LUTHER, Dr., beken, met dit mijn eigen handschrift, dat ik aan mijn lieve en getrouwe huisvrouw, KATHARINA, gegeven heb ten eigendom gedurende haar ganse leven, ten einde zij daarmee naar welgevallen kan handelen, en krachtens dit stuk, op de dag van heden:

Namelijk, mijne kleine landhoeve Zülsdorff, zoals ik dezelve gekocht en ingericht heb, geheel zoals ik die tot heden toe heb bezeten. Vervolgens het woonhuis Bruno, hetwelk ik op de naam van mijn WOLFF (Luthers getrouwe huisgenoot en knecht) heb gekocht.

Ten derde, de bekers, de sieraden, de ringen, de kettingen en potstukjes, zowel gouden als zilveren, welke ongeveer 1000. fl. waard zijn.

Dat doe ik, omdat,

Eerstelijk, zij mij steeds als een vrome, getrouwe en oprechte vrouw heeft bemind, in eer gehouden, en naar eis behandeld en mij door de rijke Gods zegen, vijf levende kinderen (die God geve, dat nog lang mogen leven !) gebaard en opgevoed heeft.

Ten tweede, opdat zij de schulden, die ik nog te vereffenen heb (wanneer ik die bij levende, lijve niet afbetale), op zich nemen en moge betalen. Welke schulden ongeveer, zover ik die berekenen kan, 450 fl, zullen belopen; mogelijk zijn er nog meerdere.

Ten derde, en allermeeft daarom, omdat ik wil, dat niet zij de kinderen, maar de kinderen haar in de handen zullen zien, en haar in ere houden en onderworpen zijn, zoals God geboden heeft. Want ik heb wel gezien en ondervonden, hoe de Duivel, tegen dit gebod, de kinderen opzet en aanstookt, al zijn dezelve ook anders vroom en welgezind, door boze tongen en nijldige lippen, vooral wanneer de moeders weduwen zijn en de zonen vrouwen hebben genomen, en de bloedverwantschap alzo wordt uitgebreid. Want ik houde het daarvoor, dat de moeder de beste voogdes (Vormund) voor hare kinderen is, en zulk een klein eigendom (waarvan hierboven gesproken is) niet tot nadeel, maar tot voordeel der kinderen zal beheren, daar zij haar vlees en bloed zijn, en eens onder haar hart gedragen werden. En, al werd zij na mijn dood genoodzaakt (want ik kan God in zijn werken en willen gene perken zetten), om zich te verminderen, zo vertrouw ik toch, en blijf in dat vertrouwen, dat zij zich moederlijk jegens onze kinderen zal gedragen, en alles, wat ik haar heb toegedacht volgens recht met hen deden.

En zo smee ik dan hiermee onderdanig mijn Gestrenge Heer, de Hertog JOHANN FRIEDRICH, Keurvorst, enz. enz., dat hij deze mijn erfmaking genadig wil beschermen en handhaven. En ik smee al mijn goede vrienden, dat zij de getuigen mijner lieve KATHARINA mogen zijn en haar helpen verontschuldigen, wanneer ettelijke kwaadsprekende tongen haar tot last en schade worden, alsof zij nog enige goederen zou teruggehouden hebben, welke zij aan de arme kinderen alzo had willen onttrekken of ontstelen. Ik ben hiervan een getuige, dat er anders geen eigendom is dan de bekers en kleinoden, waarvan hoven reeds melding gemaakt is. En hiervan durf ik aan ieder openlijk rekening doen, daar men weet hoe groot mijn inkomen is, hetwelk ik van mijn Gestrenge Heer ontvang, daar ik buiten dit geen enkele penning,

geen enkel korreltje als inkomen heb ontvangen, uitgezonderd de geschenken, waarvan mede telkens onder de kleinoden is gesproken.

En toch heb ik van zulk een gering inkomen zoveel gebouwd en gekocht, een grote en kostbare huishouding bestreden, dat ik dit voor een bijzondere, wonderbaarlijke zegen moet aanzien, en het alzo geen wonder is, dat er niet meer eigendom, en ook niet meer schuld aanwezig is.

Dat alles smeed ik daarom, dewijl de duivel, daar hij mij zelf niet nader aan het lijf kon komen, mijn lieve Käthe misschien zou willen kwellen, omdat zij geweest is, en God lof nog is, de getrouwde huisvrouw van Dr. MARTIN LUTHER.

Eindelijk verzoek ik een ieder (daar ik bij deze erfmaking (Wipgeding) geen Juridische vormen of woorden gebruike, om goede redenen), dat men mijn persoon erkenne, dat ik in waarheid ben, als openlijk zowel als in de Hemel, als in de hel en op aarde, genoegzaam bekend, en gezag genoeg bezittende, om te geloven, meer dan een Notaris; want daar God, de Vader aller barmhartigheid, die aan mij, de arme, ellendige, onwaardige zondaar, het Evangelie van Zijn lieve Zoon toevertrouwd heeft, en mij in de verkondiging daarvan tot heden toe getrouw bevonden heeft, zodat velen hetzelfde door mij hebben aangenomen, mij erkent voor een Leraar der waarheid, onaangezien de Pauselijke Ban, en de hoon der Keizers, Koningen, Vorsten, Priesters, ja alle duivels, - zo gelove men mij ook hier veelmeer in deze geringe zaken. Bovenal daar hier mijn eigen, welbekend handschrift staat, en het wel voldoende zal zijn, als men bewijzen kan: dit is Dr. MARTINI LUTHERI (die de Notaris en getuige Gods en Zijns Evangelies is) ernstige en welbedachte mening, met eigen hand beschreven en met eigen zegel bekrachtigd.

Gegeven en geschreven op Epiphantias, 1542,
M. LUTHER.»

De laatste levensjaren van de Hervormer gaven hem slechts zelden de gewenste rust. Talrijk zijn de meer vertrouwde wij uit dit laatste tijdvak zijn bezitten. Hoe meer de toestand der Evangelische Kerk aan vastheid won, en daardoor de tegenwerking van de Katholieken zich nadrukkelijker liet voelen, hoe meer men de eerste en grootste voorstander der Evangelische vrijheid met vragen en bezwaren lastig viel. De vele terugkerende Rijksdagen en Conventen, bezorgden de Hervormer veel werk, hoewel hij deze meestal niet bezocht. Zijn arbeid is buitengewoon groot geweest, gezien zijn zwakke gezondheid.

Herhaalde ernstige aanvallen van hoofdpijn en smartelijk lijden, door de steen veroorzaakt, schenen de al te zekere voorboden te zijn van zijn naderend sterven. Meermalen ging het gerucht bij een verminderende gezondheid, dat zijn dood aanstaande was, of was gekomen.

Welk een gedrag zijn vijanden trokken van deze geruchten, zal blijken uit het volgende staaltje.

In Italië werd de tijding van de dood van die Ketter met de grootste belangstelling vernomen; men verzekerde, dat hij geheel in de macht van de duivel was, zelfs vóór zijn sterven. Onder andere vertelde men, dat LUTHER, nadat hij het Heilig Avondmaal had ontvangen, zou geëist hebben, om zijn lijk op een altaar te zetten, ten einde het daar als een God werd aangebeden. Onverwacht was hij echter gestorven, en gedurende zijn begrafenis had men zulk een vreselijk geweld en gedruis gehoord, alsof de hel met alle Duivels in elkaar stortte. Ook had men gezien, dat de gezegende Hostie, welke LUTHER onwaardig had ontvangen, in de lucht zweefde, waarop men die terstond weer had weggeborgen, en toen had het gedruis opgehouden, maar was 's nachts weer begonnen. Men had op de volgende dag het graf geopend, maar niets

meer van het lijk gevonden, en slechts een afschuwelijke zwavelstank waargenomen, die alle aanwezigen had doen walgen, en velen bewogen, om tot het 'ware geloof' terug te keren.

Deze en dergelijke belachelijke, maar tevens hatelijke berichten waren de aanleiding tot het welbekende Latijnse versje, dat men zo dikwerf aangehaald vindt:

Pestis eram virus, moriens ero mors tua, Papa!

Levend was ik, Paus! uw verderf, en dood zijnde, zal ik uw dood zijn.

Intussen gevoelde LUTHER al dat zijn einde naderde. Hij verborg dit niet voor zijn vrienden. Hij ontving hen op 10 november 1545, de laatste keer op zijn geboortedag. Hij sprak tot hen een ernstig woord over de toekomst. Hij was erg bevreesd voor het Concilie van Trente wat samenkwam. Er was nog veel te doen voor de veiligheid van de Protestantse kerk.

Zijn laatste werk op aarde was als een vredes-apostel. De Graven van Mansfeld waren in onenigheid geraakt over hun mijnen, en begonnen de overige eigenaars van de mijnwerken, waaronder Luthers bloedverwanten, te drukken. In de herfst van 1545 reisde LUTHER, samen met Melanchton en JUSTUS JONAS, naar Eisleben, om zo mogelijk, de twist bij te leggen. Het bleef zonder resultaat.

In die tijd deed men aan duivelsuitdrijving (Exorcismus), waarmee Luther zich ook bezig hield. Een meisje van 18 jaar, dat men voor bezeten hield, kwam onder zijn behandeling te Wittenberg. Vurige gebeden, welke hij voor haar in de kerk uitsprak hebben, onder hogere meewerking, de ongelukkig kind gered; haar kwaal week. Maar nu verzekerden LUTHERS vijanden dadelijk, dat de boze geest, die hij uit haar verdreven had, in hem was overgegaan, en slechts van woonplaats was veranderd.

Op de 1e januari 1546, hield LUTHER zijne laatste leerrede te Wittenberg, over Romeinen 12: 5. *Alzo zijn wij velen één lichaam in Christus; maar elkeen zijn wij elkanders leden.*

Hij begaf zich nog vóór het einde van die maand, met ongunstig weer, naar Eisleben, waar hij voor de tweede keer door de Graaf ALBRECHT VAN MANSFELD was uitgenodigd. Hoewel zijn gezondheid iets beter scheen, verhinderden zijn gezwollen voeten hem elke beweging, en alleen een bijtijds aangelegde fontanel maakte zijn pijnlijke toestand dragelijker.

Zijn 3 zoons, JOHANNES, MARTIJN en PAUL, 20, 14 en 15 jaar oud, vergezelden hem op de weg naar Eisleben. Op de 25^e januari kwam hij te Halle, en ging direct naar zijn getrouwe vriend JUSTUS JONAS.

Opmerkenswaardig was het geschenk, dat hij toen hem aanbood: een glas, of wijnroemer waarop, in het Latijn en Duits, de volgende regels stonden:

Dat vetrum vitreo JONAE vitrum ipse LUTUERUS

Ut vitro fragili similem se noscat uterque.

Dem alten Doctor JONAS

Bringt D. LUTHER ein schön Glas;

Das lehrt sie alle Beide fein,

Das sie zerbrechliche Glaser seyn.

Het was hem echter niet mogelijk, dadelijk naar Eisleben voort te reizen. De Mulda en de Saane waren met ijsschotsen bedekt, en maakten de overtocht hoogst gevaarlijk. Ongezien het gure weer en zijn ziek lichaam, preekte Luther te Halle krachtig en vurig over de bekering van Paulus, vooral tegen de Paus en de Monniken.

Op de 28^e januari werd hij door de Graaf ontvangen, maar kwam zeer zwak te

Eisleben aan. Vier keer preekte Luther te Eisleben, genoot het Heilig Avondmaal, en verleende daarenboven aan een tweetal Predikers, naar Apostolisch gebruik, de wijding. Hoe krachtig bleef zijn geest, hoewel bekneld door een reeds bezwijkend lichaam! Veel moeite en zorg besteedde hij, om de twist bij te leggen. Wij mogen onze lezer hier de laatste brief, aan zijn vrouw geschreven, niet onthouden. Deze is van de 6^e februari, dus 12 dagen vóór zijn dood.

Aan de zeer geleerde vrouwe Katharine Lutherin, mijn genadige huisvrouw, te Wittenberg.

Genade en vrede, lieve Käthe!

Wij zitten hier en laten ons martelen en waren gaarne weer weg; maar dat kan, dunkt mij, niet voor 8 dagen geschieden. Gij moet aan mr. Philippus zeggen, dat hij zijn Postil (preek) verbeterde. Want hij heeft niet begrepen, waarom de Heere in het Evangelie de rijkdommen 'doornen' noemt. Hier is de school, waar men dat leren kan; maar ik gruw ervan omdat allerwege in de Heilige Schrift de doornen met het vuur bedreigd worden. Daarom heb ik des te meer geduld, of ik, met Gods hulp, ook iets goeds moge utrichten.

Uw zoontjes zijn nog te Mansfeld. Voor het overige hebben wij genoeg eten en drinken, en zouden goede dagen hebben, als die verdrietige twist ons niet zo verhinderde. Mij dunkt de Duivel drijft de spot met ons, en God bespote hem wederom. Amen!

Bid. voor ons! De bode heeft haast.

Eindelijk bereikte de grote man, nog vóór zijn einde, het doel van zijn reis. De twee broeders, de Graven GERHARD en ALBRECHT, werden, zoals Luther zich uitdrukt, *weer broeders*. Dit was de laatste straal van aardse vreugde, die hem aan de uiterste rand van het graf koesterde.

Een somber voor gevoel kon de Hervormer niet overwinnen, een zeker iets, dat hem duister en neerslachtig maakte. Hij reikhalsde, om Wittenberg terug te zien; maar dit was hem niet meer vergund.

Op de 17^e februari klaagde hij over een toenemende loomheid, zodat de Graven hem aanraadden, de grote zaal, waar men gewoon was samen te komen om te raadplegen, niet te bezoeken, maar uit te rusten. Hij gehoorzaamde aan dit verzoek, en legde zich op een leren rustbank neer, of liep heen en weder. Tussen beide bad hij, en zei onder andere: *'Ik ben hier te Eisleben gedoopt; hoe? als ik hier eens blijven moest?'*

's Avonds kwam hij weer in de grote zaal, plaatste zich aan de maaltijd en sprak veel over de dood en het toekomstige leven. Hij zei ook: 'Ach lieve God! twintig jaar een kleine tijd, en nog maakte die kleine tijd de wereld ledig, als man en vrouw, naar de wil van God, niet tot elkaar kwamen. Hoe is alles slechts schepping (creatio)! God verzamelt zijn Christelijke Kerk grotendeels uit de kleine kinderen. Want ik geloof, dat, wanneer een kind, die slechts één jaar telt, sterft, er altijd 1000 of 2000 eenjarige kinderen met hetzelfde sterven. Maar als ik, Dr. MARTINUS, een drieënzestigjarige, sterf, dan denk ik, dat er op de gehele wereld niet meer dan 60 of 100, van gelijke leeftijd met mij sterven. Thans wordt de wereld (de mens) zo oud niet meer. Welaan, wij ouders moeten daarom zolang leven, opdat wij de duivel, recht leren kennen; zoveel boosheid, trouweloosheid en ellende in de wereld ondervinden, opdat wij getuigen worden, dat de duivel een boze geest zij, en het menselijk geslacht een schaapstal vol schapen die ter slachtbank gaan.'

Verder sprak hij over de vraag, *of men elkaar in de eeuwige zalig vergadering van de onsterfelijke zielen elkaar weer herkennen?*

Toen de aanwezigen hem om opheldering vroegen, antwoordde hij: 'En wat deed Adam? Hij had Eva zijn leven nooit gezien, en sliep. Toen hij ontwaakte, zei hij niet: Van waar komt gij? maar: *Dat vlees is van mijn vlees, en die benen zijn van mijn benen genomen.* Van waar wist hij, dat die vrouw niet uit een steen was ontstaan? Omdat hij door de Heilige Geest gedreven was, en de rechte kennis van God bezat. Tot zulk een kennis, tot zulk een beeld Gods, worden wij in het toekomstige leven, in CHRISTUS weer vernieuwd, dat wij vader, moeder en elkaar onderling van aangezicht tot aangezicht zullen herkennen; beter dan Adam Eva kende.'

Na deze woorden stond LUTHER op, ging in zijn vertrekje, en knielde, volgens zijn gewoonte, aan het venster neer om te bidden. JOHANNES SICKEL (de huisknecht van Dr. JONAS) heeft dit gebed, hetwelk LUTHER met luider stem uitsprak, heimelijk opgeschreven, en alzo bleef het bewaard: *"Heere God! Hemelse Vader! ik roep U aan in de Naam van Uw lieve Zoon JEZUS CHRISTUS, onzen Heere, Wien ik door Uw genade beleden en verkondigd heb; wil mij, naar Uw belofte, ter ere van Uw Naam, genadig ook nu verhoren, daar Gij mij, naar Uw grote barmhartigheid en genadiger wil, geopenbaard hebt de grote afval, de blindheid en verduistering van de Paus vóór Uw heilige dag, welke voor de deur is en welke volgen zal op het licht des Evangelies en reeds door de ganse wereld aanbreekt. Wil toch de Kerk van mijn lief Vaderland tot aan het einde, zonder afval van de reine waarheid en standvastigheid en de rechte belijdenis van uw Woord genadig bewaren, opdat de hele wereld overtuigd worde, dat Gij mij daartoe gezonden hebt. Ach lieve Heere God! Amen, Amen!"*

Toen kort daarop JOHANNES AURIFABER hem bezocht, zei hij: 'Ik word opnieuw benauwd in de borst.' Deze riep direct de anderen, namelijk Dr. JONAS en Magister CÖLIUS, spoedig naar boven. Zij wreven hem met warme doeken. Dit scheen enige verlichting te geven. Intussen kwam Graaf ALBRECHT VAN MANSFELD met een versterkend geneesmiddel, waarom AURIFABER zelf verzocht had. Hij gaf hem het met deze woorden: 'Hoe gaat het, mijn lieve Doctor?'

LUTHER antwoordde: 'Het heeft geen nood, genadige heer; het begint beter te worden.'

De Graaf verwijderde zich en liet een van zijn Raadsheren, CONRAD VON WOLLFRAMSDORFF, bij de zieke achter.

Ongeveer zeven uur legde Luther zich neer op zijn rustbed, met deze woorden: 'Als ik een half uurtje kon slapen, zou ik wel beter zijn.' En werkelijk sluimerde hij tot omstreeks tien uur, zacht en gerust. Bij zijn ontwaken zei hij tot de aanwezigen: 'O zie, zitten jullie daar nog; wil je niet naar bed gaan?'

Zij antwoorden: 'Nee heer Doctor! Wij zullen nu waken en u oppassen.'

Toen stond hij op, en ging naar de deur van een aangrenzend vertrek. Over de drempel tredend, sprak hij: 'God zorgt; ik ga naar bed.' Hij voegde er in het Latijn dadelijk bij: *"In Uw handen beveel ik mijn geest; Gij hebt mij verlost, Heere Gij getrouwe God!"*

Toen hij nu op bed lag, reikte hij aan allen de hand en zei: 'Dr. JONAS, Magister CÖLIUS, en gij anderen, bidt tot God de Heere voor het Evangelie, opdat dit bewaard blijve, want het Concilie te Trente en de Paus zelf verheffen zich sterk tegen hetzelfde.'

In het vertrek bleven, behalve JUSTUS JONAS en CÖLIUS, zijn beide zoontjes, MARTIJN en PAUL, zijn dienstknecht AMBROSIUS en enige andere dienstdoden. Hij sliep tot bijna één uur in de nacht en riep toen zijn knecht AMBROSIUS om de

kamer te verwarmen.

Toen vroeg Dr. JONAS hem, *hoe hij zich bevond?* En verkreeg tot antwoord: 'Ach Heere God! ik ben zo doodziek. Lieve heer Doctor, ik denk dat ik hier te Eisleben waar ik geboren en gedoopt ben, zal blijven.'

JONAS en AMBROSIUS probeerden hem te bemoedigen. Ze zeiden: 'Eerwaardige vader, God onze Hemelse Vader zal door CHRISTUS, die gij gepredikt hebt, helpen.' Zij ondersteunden hem omdat hij wilde opstaan. Maar hij wees hun hulp van de hand. Hij ging alleen uit het vertrek in zijn kamertje, dezelfde woorden herhalende die hij tevoren gesproken had. Nadat hij tweemaal op en neer was gegaan, legde hij zich neer op zijn rustbed. Hij zei, *dat de borst hem hevig benauwd was, hoewel het hart nog was vrij gebleven.* Men wreef hem nogmaals met verwarmde doeken en warmde evenzo zijn hoofdkussens en dekens, omdat hij verzekerde, dat deze verwarming hem weldadig was.

Intussen achtten de aanwezigen het nodig, om de beide geneesheren van de stad, MAG. WILD en Dr. LUDWIG, te laten wekken; welke dadelijk kwamen. Tevens trad Graaf ALBRECHT met zijn gemalin en nog enige andere vrienden, binnen. Alle en inzonderheid de Gravin en de geneesheren, beijverden zich onafgebroken, om hem allerlei versterking toe te reiken. Maar Luther zei te midden van deze liefdediensten, welke hij gevoelde, dat niet meer baten konden: *'Lieve God! ik ben doodziek! ik ga sterven, en zal wel te Eisleben blijven!'*

Dr. JONAS zocht hem moed in te spreken, met deze woorden: 'Eerwaardige vader! roep uw Heere Jezus Christus, onze Hogepriester, aan, de enige Middelaar!' Hij voegde erbij: 'Gij ligt in een sterk zweetbad; God wille ons genade verlenen, nu zal het beter worden.'

Toen antwoordde Luther: *'Ja, het is een koud doodzweet; ik zal de geest geven, want de ziekte neemt toe.'*

Daarop begon hij te bidden: *'O mijn hemelse Vader en Vader van onze Heere Jezus Christus, Gij God van alle alle vertroosting! Ik dank U dat Gij aan mij Uw lieve Zoon JEZUS CHRISTUS geopenbaard hebt, aan Wien ik geloof, Die ik beleden en gepredikt heb, Dien ik bemind en geprezen heb, welken de Paus en alle goddelozen niet willen kennen, lasteren en vervolgen. Ik smEEK U, mijn Heere Jezus Christus, laat mijn ziel U aanbevolen zijn!*

Hemelse Vader! al moet ik ook dit lichaam verlaten, en uit dit leven weggerukt worden, zo weet ik toch zeker, dal ik eeuwig bij U blijven zal, en niemand mij uit Uw handen kan wegnemen.'

Verder zei hij, in het Latijn, de woorden van Jezus, Joh. 5: "Alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijnen eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat allen, die in Hem geloven, niet verloren gaan, maar het eeuwige leven hebben." Ook deze woorden uit de 68ste Psalm: *"Wij hebben een God, die helpt, en een Heere der Heeren, Die uit de dood verlost."*

Toen nam Dr. WILD nog een laatste proeve met een kostbaar geneesmiddel, wat hij steeds bij zich droeg. Dr. LUTHER gebruikte daarvan een lepel. Hij zei daarna: *'Ik ga afscheiden en zal mijn geest geven.'*

Hij herhaalde toen direct in het Latijn, de woorden: *"Vader! in Uw handen beveel ik mijn geest; Gij hebt mij verlost, Heere, Gij getrouwe God!"* (Psalm 31)

Nu werd hij op eens geheel stil, men riep en schudde hem, maar hij antwoordde niet. De Gravin en de geneesheren bestreken zijn aangezicht met prikkelende vochten, welke hem zijn echtgenote uit Wittenberg gezonden had, en die hij meermaal

gebruikte. Gedurende een ogenblik, herleefden zijn levensgeesten in zover, dat hij op de vragen van JUSTUS JONAS en CÖLIUS, met een zwakke stem, *ja* en *neen* kon antwoorden. Deze riepen met versterkte stem aan zijn oor: 'Eerwaardige vader! wilt gij op CHRISTUS en die leer, welke gij gepredikt hebt, volständig sterven?'

Waarop Luther met hoorbare en duidelijke stem antwoordde: 'Ja!'

Vervolgens legde hij zich op de rechterzijde en viel in slaap, gedurende een kwartier, zodat men weer enige hoop begon te krijgen. Omdat men deze slaap echter niet geheel vertrouwde, hield men het licht nabij zijn aangezicht en nu bleek het duidelijk, dat de doodkleur hem reeds bedekte. Voorhoofd en voeten werden koud, en met zacht ademhalen en een zucht, ook niet samengevouwen handen, gaf hij de geest.

Niemand kon enig teken van kwellings, of onrust, of doodsangst bemerken. Hij stierf in vrede en zacht in de Heere, zoals de getuigen van zijn sterven dit eenparig bevestigden. Zo gaf MARTIN LUTHER de laatste snik, in de nacht van de 18^e februari, 's morgens omtrent half drie in de ouderdom van 62 jaren, 3 maanden en 8 dagen!

De grote strijder had volstreden!

Zijn stoffelijk overschot was nog op aarde.

Zijn ziel was bij God!

Men liet het lijk gedurende enige tijd liggen tot het aanbreken van de dag. Men liet de nieuwsgierige, door het verpletterend bericht getroffen menigte, binnen, waar veel tranen werden gestort. Na verloop van een vijftal uren, werd het ontzielde lichaam in een wit Zwabisch kleed gehuld. Daarna werd een tinnen lijk-kist gegoten en het lijk werd daarin gelegd. Honderden kwamen en gingen, diep ontroerd, om nog eens het bleke gelaat van de onvergetelijke leraar te aanschouwen.

Hoe zal ook de dood van Luther het Evangelische Duitsland – en in andere landen – een algemene rouwkreet hebben afgeperst. De veldheer, die gedurende zoveel jaren aan de spits van zijn leger had gestaan, was gevallen! Wie zou dat verlies kunnen vergoeden?

Op de 18^e februari, ruim tien uur na zijn dood, maakten twee bekwame Schilders, de een uit Eisleben, de andere, LUKAS FORTENNAGEL, uit Halle, een afbeelding van de dierbare dode, ook bij onze Nederlandse kunstliefhebbers wel bekend, onder de naam van *LUTHER im Tode*.

Op de 19^e februari werd het lijk in de Hoofdkerk te Eisleben, onder lofgezing, gedragen, omgeven door een buitengewoon grote menigte. Daar hield JUSTUS JONAS de eerste Lijkrede, over 1 Thess. 4, in eenvoudige en roerende taal.

Gedurende die dag, en ook de eerstvolgende nacht, bleef het stoffelijk overschot door tien gewapende burgers bewaakt in de kerk. Daar sprak de 20e februari, Magister CÖLIUS een tweede Rede uit over Jesaja 57: 1 en 2.

Omstreeks één uur werd het lijk uit Eisleben naar Halle gedragen, waar men het op de avond van die dag, in de Grote Kerk plaatste. Daar hief de wenende volksmenigte het welbekende gezang: *Aus tiefer Noth!* eenparig aan, terwijl luide weeklachten tussen het ernstig graflied klonken.

Op de volgende dag, 's zondags, stonden de Keurvorstelijke Afgevaardigden te Bitterfeld gereed, om de dode naar zijn geliefd Wittenberg te brengen.

De 22^e februari kwam men daar aan, en trok de Elsterpoort binnen. Hier sloten zich aan de optocht aan: zijn diep bedroefde weduwe, met hare kinderen en bloedverwanten; vervolgens de rector der Hogeschool, de Hoogleraren, de Doctoren en Magisters; al de Studenten en een ongelooflijke menigte inwoners van Wittenberg en al de omliggende plaatsen, wier getal enige duizenden moet geweest zijn.

Zodra men de lijk-kist in de Slotkerk tegenover de kansel geplaatst had, beklom Dr. BUGENHAGEN, Luthers oprechte vriend, de kansel en sprak, in het Hoogduits, een even zieltreffende, als aangrijpende rede uit, naar aanleiding van 1 Thess. 4: 13-15. ***Doch broeders, ik wil niet dat gij onwetende zijt van degenen die ontslapen zijn, opdat gij niet bedroefd zijt, gelijk de anderen die geen hoop hebben.***

Dit werd afgewisseld door treurliederen en meermalen afgebroken door de tranen van de spreker en het snikken van de hoorders.

Na deze rede trad MELANCHTHON op, en gedacht aan zijn ontslapen vriend in een zeer heerlijke en voortreffelijke Latijnse redevoering. Het was slechts te beklagen, dat men juist toen, voor die zo gemengde schare, in de taal der geleerden sprak. Welk een gemis, om zulk een man over zulk een man te moeten horen, en niet te kunnen verstaan! Deze lijkrede, daarna in het Hoogduits vertaald, is een meesterstuk van welsprekendheid; en wat misschien nog meer zegt, van oprechtheid en onpartijdigheid.

In de Slotkerk te Wittenberg rusten de stoffelijke overblijfsels van de grote man zijner eeuw. Wanneer wij de ware grootheid niet slechts in geleerdheid, of in de kunst om te oorlogen stellen, dan hebben duizend en duizenden aan hem, die voor de Waarheid leefde en voor de Vrijheid streed, dankbaar gedacht. Zijn eenvoudige grafsteen was genoeg; doch een dankbaar nageslacht heeft zijn prachtig standbeeld opgericht, als een Nationale hulde aan hem, die een eigendom is geworden van de gehele wereld.

Zacht en zalig zij uw rust bij God!

Heerlijk uw loon, dat de aarde u kon en niet geven wilde!

Ja, gij getrouwe dienstknecht! 'gij zijt gegaan in de vreugde uws Heeren!'

Tot zover B. T. Lublink Weddik

Johannes Matthesius, vertrouwde vriend van Luther, preekte in 1562-1564 over o.a. het leven en sterven van Luther. Aan zijn preken voor de gemeente van Wittenberg zijn deze gegevens ontleende. Want spoedig na Luthers sterven deden de vreemdste geruchten de ronde, die er op wezen, dat Luther een verwaasde man moest zijn en dat de duivel in hem was gevaren. Daarom was het van belang, dat iedereen wist, hoe Luther was gestorven.

Vandaar vermeldde Mathesius ook in zijn preek hoe zijn vrienden (Justus Jonas) hem toespraken: *'Reverende Pater (waarde vader) wilt gij volharden in het geloof in Christus en in de leer, die gij gepreekt hebt, sterven?'*

Luther sprak, zo dat men het duidelijk kon horen: *Ja!*

Daarop ontsliep hij in de Naam van Jezus, zonder lichamelijke pijn, zonder moeite en in groot geduld, op 18 februari 1546, 's morgens om drie uur, in het bijzijn van vele graven, heren, doktoren en zijn kinderen.

Luthers lijk werd onder zeer grote belangstelling naar Wittenberg gevoerd op 22 Februari. Hij werd in Wittenberg begraven, in dezelfde kerk waar hij in 1517 op de deur zijn 95 stellingen bevestigde. Melanchton hield de lijkrede. In 1560 werd hij naast zijn wapenbroeder begraven, waar hun stof rust tot de Opstanding der Rechtvaardigen.

Zie voor een uitvoeriger verslag van Luthers leven en einde: www.theologienet.nl Kerkgeschiedenis; **CATHARINA VON BORA; UIT HET LEVEN VAN LUTHER, ZIJN VROUW EN KINDEREN**

6. DE LANDSKERKEN NA LUTHERS DOOD

Na de dood van Luther spreekt keizer Karel V de rijksban uit over twee leiders van de Schmalkaldische Bond: *Philips van Hessen en Johan Frederik van Saksen*. Karel wil hiermee de macht van de protestanten breken.

Hierop zoekt Maurits van Saksen toenadering tot de keizer en dat loopt uit op een verbond in juni 1546, dat door zijn geloofsbroeders als verraad wordt gezien. Intussen komt er wapenstilstand met de Turken. Zo heeft Karel eindelijk zijn handen vrij voor zijn bestrijding van het protestantisme. Voor de Duitse Evangelischen een somber vooruitzicht wat eindigt in een droevige strijd.

1547

Van 20 juli 1546 tot 19 mei 1547 vindt de *Schmalkaldische Oorlog* plaats, de eerste godsdienstoorlog in Duitsland. De keizer begon de oorlog om de eenheid van het geloof in het Heilige Roomse Rijk te herstellen en om zijn invloed in het Rijk te versterken.

In 1546 bezette Hertog Maurits van Saksen de gebieden van keurvorst Johan Frederik I van Saksen om politieke redenen. Maurits was zelf een Lutheraan en werd daarom door het Schmalkaldisch Verbond als verrader gezien. Johan Frederik, die zich in Württemberg bevond, trok met zijn leger terug naar Saksen waar hij de Albertijnse gebieden bevrijdde en de Ernestijnse gebieden van Maurits bezette. Hierna trok hij naar Bohemen waar hij tevergeefs steun hoopte te krijgen van de boerenbevolking.

Tegelijkertijd veroverde Keizer Karel V tijdens de zogenaamde Donauveldtocht de Schmalkaldische steden Ulm, Konstanz en Biberach. Daarna trok hij naar Bohemen waar de keizerlijke legers de Schmalkaldische strijdkrachten dwongen zich terug te trekken. Aan de Elbe in de buurt van het plaatsje Mühlberg troffen de twee legers elkaar in de Slag bij Mühlberg.

Omdat de Schmalkaldische officieren niet tot overeenstemming konden komen over de te nemen strategische beslissingen, konden de keizerlijke troepen zonder veel moeite de Bond verslaan.

Maurits van Saksen (van het hertogdom) valt in het noorden het keurvorstendom Saksen binnen. Keurvorst Johan Frederik van Saksen en Filips I van Hessen Burtenbach trekt hier vervolgens met zijn legers naar toe, waardoor in het zuiden de weg vrij is voor Karel V. Karel V werd gesteund door zijn broer Ferdinand en hertog Maurits van Saksen. De eerste gevechten vonden plaats in het zuiden van Duitsland, langs de Donau. Volgens verplaatste de oorlog zich naar Saksen.

De protestantse steden in het zuiden worden bezet, ze worden vernederd met hoge belastingen, terwijl in die omstandigheden de re-katholisering begint. Aan de Elbe in de buurt van het plaatsje Mühlberg treffen de legers elkaar.

De Evangelischen, of protestanten, die alle bruggen vernield hadden, meenden beschermd te zijn door de rivier die hen scheidde van de goed getrainde troepen van Karel V (waaronder Spaanse huurlingen), maar deze wisten bij verrassing de rivier over te steken en vernietigden het protestantse leger voordat het op de vlucht kon slaan. Johan Frederik en Filips van Hessen werden gevangengenomen. De vorsten van het Verbond werden door Karel met enige clementie behandeld, maar het Schmalkaldisch verbond liet hij ontbinden.

Alleen de steden Bremen en Maagdenburg bleven zich nog tegen de keizer verzetten. De steden wisten belegeringen door de keizerlijke troepen te weerstaan en weigerden de aan hen opgelegde boetes te betalen.

De door het verbond gevangengenomen katholieke Hendrik IX van Brunswijk-Wolfenbüttel werd vrijgelaten en hersteld als hertog van Brunswijk-

Wolfenbüttel. Maurits van Saksen kreeg de gebieden van Johan Frederik in bezit en werd daarmee gepromoveerd tot keurvorst.

Hoewel het Karel V gelukt was om de protestantse legers te verslaan, lukte het hem niet om de eenheid in zijn rijk te herstellen en om het katholicisme als staatsgodsdienst geaccepteerd te krijgen.

De hertog van Alva wil het lijk van Luther verbranden

Als Karel V en Alva in 1547 in *de Slotkerk te Wittenberg* staan, stelt Alva voor het graf van Luther te openen en diens lichaam op te graven en te verbranden. Maar Karel antwoordt: 'Ik voer geen oorlog tegen de doden, maar tegen de levenden! Verontrust de doden niet'. Luther was al meer dan overwinnaar in de hemel bij de Vorst van hemel en aarde.

Ondanks de militaire overmacht van de keizer, kon hij niet voorkomen dat de Reformatie, door Luther begonnen diep doordrong in het Heilige Roomse Rijk.

1548 - 1555

Karel, nu op het toppunt van zijn macht, negeerde de paus en riep in **1548 de Rijksdag van Augsburg** bijeen om zelf te proberen een oplossing te vinden voor de problemen in zijn rijk. Zijn decreet, het *Augsburger Interim*, dat bepaalde concessies deed aan de protestanten viel echter slecht bij de Evangelischen vorsten en wekte anderzijds de ergernis op van zowel de paus als van een aantal katholieke keurvorsten die de groeiende macht van Karel V met argwaan bekeken.

De protestantse vorsten reageerden op het *Augsburgse Interim* met het sluiten van het geheime verdrag van Chambord in 1551 met de Franse koning Hendrik II, die hen steun beloofde in ruil voor Cambrai en de bisschopssteden Verdun, Metz en Toul.

De Protestanten, bereikten een voorlopig succes in 1552 met het Verdrag van Passau.

Een laatste poging van Karel om zijn greep op de situatie te behouden eindigde in 1553 met het mislukken van het beleg van Metz.

Terwijl de Franse koning de hem toegezegde gebieden bezette, trokken de protestantse vorsten onder aanvoering van de schijnbaar keizergetrouwe Maurits van Saksen op naar Innsbrück, de verblijfplaats van Karel V, die ternauwernood aan gevangenneming kon ontsnappen en moest vluchten naar Italië. Karel V moest toegeven.

Uiteindelijk werd 1555 met de **Godsdienstvrede van Augsburg** de vrede getekend waarin aan de Duitse vorsten de vrijheid gelaten werd om voor hun rijken te kiezen voor het katholicisme of het protestantisme (*cuius regio, eius religio*). Dat hield overigens geen individuele godsdienstvrijheid in. Dus, de onderdanen moeten zich deze beslissing laten welgevalen (*Cuius regio, eius religio*). Mede hierdoor verloor het Heilige Roomse Rijk aan betekenis en werden de Duitse gebieden steeds meer versnipperd.

Overzicht van Keurvorsten en Hertogen van Saksen

Saksen was een van de territoria van het Heilige Römische Reich Deutscher Nation. In Luthers tijd stonden achtereenvolgens twee keizers aan het hoofd van dit rijk: Maximiliaan I (1493-1519) en zijn kleinzoon Karel V (1519-1556). 'Heilig' verwijst naar Daniël 2:31-45 en de daar omschreven volgorde van de rijken. Maar het diende ook als legitimatie van het idee dat de keizer zijn rijk van God en niet van de pausen had gekregen. 'Rooms' waarborgde de continuïteit met het antieke Roomse rijk. 'Deutscher Nation' werd na 1442 toegevoegd en refereerde aan de grenzen van het

rijk. Vertaald naar de huidige kaart van Europa omvatte het Heilige Romainse Reich Deutscher Nation onder Karel V: Duitsland, Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Slovenië, Kroatië, delen van Italië, Spanje, Bourgondië, België, Nederland en Luxemburg en alle overzeese gebieden die door Columbus ontdekt waren.

In tegenstelling tot landen als Frankrijk en Engeland die al veel centralistischer georganiseerd waren, bestond het Duitse deel van het rijksgedebied uit meer dan honderd territoria, met eigen vorsten. Daardoor was het rijk moeilijk te besturen.

Onder Maximiliaan I vond in de vijftiende eeuw een hervorming van de rijksorganisatie plaats, die met name in de 'Eeuwige Landvrede' van 1495 is uitgewerkt. Er kwamen regelingen voor een rijksoelasting ('Gemeiner Pfennig'). Er werd een 'Reichskammergerichte (Hooggerechtshof) ingesteld dat als hoogste instantie boven de gerechtshoven in de verschillende territoria ervoor moest zorgen dat de oplossing van conflicten in het rijk niet meer onderling, bijvoorbeeld door middel van vete en oorlog gebeurde, maar op ordentelijke wijze.

De misschien wel belangrijkste ontwikkeling was de aanvaarding van de *Rijksdag* als politiek-bestuurlijk orgaan dat de verantwoordelijkheid had voor de rijksoangelegenheden. De rijksdag was de verzameling van de rijksoanden die voor het bespreken van de rijksoangelegenheden onder het voorzitterschap van de keizer meestal één keer per jaar voor een paar maanden bij elkaar kwamen. De rijksoanden waren in drie groepen onderverdeeld.

- De 'Kürfürstenrat' bestond uit zeven leden: drie *geestelijke* keurvorsten die keurvorst en tegelijk aartsbisschop van Mainz, Trier en Keulen waren; en vier wereldlijke keurvorsten: de keurvorsten van de Palts, van Saksen en van Brandenburg en de koning van Bohemen. De keizer werd gekozen door de 'Kürfürstenrat'.
- De tweede groep was de 'Reichsfürstenrat' die was samengesteld uit de overige rijksoanden en graven. Getalsmatig was dat met circa honderd leden de grootste groep.
- De derde groep was de 'Söddterat' met de (vrije) rijksoeden. Dat waren de oeden, die alleen maar onder het directe gezag van de keizer stonden.

Frederik de Wijze (1486-1525), de keurvorst van Saksen, die als beschermheer van Luther optrad, was dus niet alleen maar lid van de Rijksdag als hoogste politiek-bestuurlijke orgaan van het rijk. Hij hoorde ook bij de machtigste groep, de 'Kürfürstenrat' en had een van de zeven stemmen bij de verkiezing van de keizer. Door deze positie beschikten hij en zijn opvolgers over het kader om Luther als persoon te beschermen en de ontwikkeling van de reformatie te ondersteunen.

Dat Eisenach, Erfurt en Wittenberg, de plaatsen waar Luther de beslissende jaren van zijn leven doorbracht, bij het territorium van keurvorst Frederik de Wijze en zijn opvolgers hoorden, was het gevolg van de 'Leipziger Teilung' (1485). Toen werd Saksen opgesplitst in een *hertogdom*, dat onder leiding van de Albertijnse lijn kwam te staan, én in een *keurvorstendom* dat bij de Ernestijnse lijn hoorde. De hoofdresidentie van het keurvorstendom was in Wittenberg.

De *hertogen* van Saksen waren tot 1539 juist felle tegenstanders van Luthers reformatie. Precies in de periode die voor Luther belangrijk was, bleef het *keurvorstendom* Saksen in handen van de Ernestijnse lijn. Pas door de nederlaag van het protestantse Schmalkaldische verbond tegen de troepen van de keizer in de 'Schmalkaldische oorlog' (1546-1547) kreeg de hertog van Saksen zeggenschap over de bezittingen van de keurvorst. Bij de Capitulatie van Wittenberg gaat de

keurvorstelijke waardigheid over van de Ernestijnse naar de Albertijnse linie; de leden van de Ernestijnse linie nemen de *hertogelijke* titels over van de Albertijnse linie.

Keurvorsten van Saksen uit de Ernestijnse linie van het Huis Wettin

1464-1486: Ernst

1486-1525: Frederik III de Wijze

1525-1532: Johan de Standvastige

1532-1547: Johan Frederik de Grootmoedige

Hertogen van Saksen uit de Albertijnse linie van het Huis Wettin

1485-1500: Albrecht III de Kloekmoedige

1500-1539: Joris (George) met de Baard

1539-1541: Hendrik V de Vrome

1541-1547: Maurits

INDEX 10 BOEKEN OVER DR MAARTEN LUTHER EN ZIJN REFORMATIE

Deel 1. BIJZONDERHEDEN UIT LUTHERS LEVEN

VOORWOORD

1. Chronologisch overzicht van Luthers leven
2. Overzicht van Luthers leven en werk volgens Chr. Encyclopedie
3. Kort overzicht van de Reformatie in Duitsland, 1517-1555
Dr. G.P. van Itterzon
4. LUTHERS WERK EN DE LANDKERKEN VANAF 1531;
door Vitus Lodewijk von Seckendorf
5. LUTHERS ZALIG EINDE
6. DE LANDSKERKEN NA LUTHERS DOOD

Deel 2. CATHARINA VON BORA. LUTHER, ZIJN VROUW EN GEZIN

- I. EERSTE BOEK. De jonkvrouw
- II. TWEEDE BOEK. De huisvrouw
- III. DERDE BOEK. De weduwe

Deel 3. LUTHERS VERBLIJF OP DE COBURG TIJDENS DE RIJKSDAG TE AUGSBURG

**Historie naar aanleiding van brieven geschreven door
Maarten Luther vanaf de Coburg, 1530**

INHOUD

- II. Overzicht van de [Rijksdag te Augsburg](#) 1530
- III. Luthers verblijf in het kasteel Coburg
- IV. Opdracht van de Keurvorst Johann van Saksen aan de godgeleerden
- V. 48 Brieven van Luther
Onderhandeling van de theologen over de Confessie
25 juni Voorlezen van de Confessie op de Rijksdag
Melanchtons twijfel en toegeeflijkheid tijdens onderhandeling
Vervolg onderhandeling Rijksdag
Luthers inzicht over de onderhandeling
Vastgelopen onderhandelingen
Bedrog van de tegenpartij
- VI. De Rijksdag gesloten
- VII. Luthers preek over de Rijksdag: De opwekking van de jongeling te Nain
- VIII. Kort overzicht van de Protestantse partijen op de Rijksdag 1530
- IX. Vier-stedenbelijdenis 1530
- X. Zwingli's belijdenis 1530
- XI. Resultaat van de Rijksdag

Deel 4. BRIEVEN VAN DR. MAARTEN LUTHER AAN FAMILIE EN VRIENDEN

INHOUD

TOELICHTING

1. BRIEF VAN LUTHER AAN JOHANN BRAUN, 22 april 1507
2. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ 31 okt. 1517
3. AAN KEURVORST FREDERIK VAN SAKSEN, november 1517
4. AAN JOHANN VON STAUPITZ, 30 mei 1518
5. AAN PAUS LEO X najaar van 1518
6. AAN JOHANN VON STAUPITZ, Wittenberg, 9 februari 1521
7. AAN DE KEURVORSTEN, VORSTEN EN STENDEN VAN HET RIJK

8. AAN MELANCHTON, Wartburg, 12 mei 1521
 9. AAN ZIJN VADER HANS LUTHER, Wartburg, 21 november 1521.
 10. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, Wartburg, 1 dec. 1521
 11. DE CHRISTENEN IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN, 1523

BRIEVEN VANUIT DE COBURG:

12. AAN PHILIPPUS MELANCHTON, juni 1530
 13. AAN LAZARUS SPENGLER, 8 juli 1530
 14. AAN DR. GREGORIUS BRÜCK, 5 augustus 1530
 15. LUTHERS TROOSTBRIEF AAN ZIJN VADER, 15 februari 1530
 16. BRIEF VAN LUTHER AAN ZIJN MOEDER juni 1531
 17. AAN MELANCHTHON, 5 juni 1530, ivm. overlijden Hans Luther
18. AAN JUSTUS JONAS, 19 MEI 1530, overlijden van zijn zoontje
 19. AAN JUSTUS JONAS, 29 JUNI 1530, God onze Toevlucht
 20. AAN JUSTUS JONAS, 9 JULI 1530, over Psalm 110
 21. AAN JUSTUS JONAS, 27 JULI 1530
 22. AAN JUSTUS JONAS, 3 AUGUSTUS 1530
 23. AAN JUSTUS JONAS, 20 SEPTEMBER 1530
 24. AAN JUSTUS JONAS, na de dood van luthers dochtertje Magdalena, 1542.
25. AAN JOHANN BRENZ, 30 JUNI 1530
 26. BRENZ AAN LUTHER, 8 JULI 1530
 27. AAN ABT FRIEDRICH, 1 JULI 1530
28. AAN HIERONYMUS WELLER, EIND JULI 1530
 29. AAN HIERONYMUS WELLER, 15 AUGUSTUS 1530
30. AAN LUDWIG SENFL, 4 OKTOBER 1530
31. BRIEF VAN LUTHER AAN FRIEDRICH MYCONIUS, 9 JANUARI 1541
 32. EERSTE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546
 33. TWEDE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546

Deel 5. INVLOED VAN LUTHER IN DE NEDERLANDEN

Luthers geschriften in Vlaanderen, Brabant en Zeeland

INHOUD

Citaten uit:

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN

Johan Decavele

- 1. BRABANT EN VLAANDEREN IN DE BAN VAN LUTHER**
- 2. LUTHERAANHANGERS IN BRUSSEL**
- 3. BRIEVEN VAN LUTHER AAN DE CHRISTENEN IN NEDERLAND
DE HERVORMING IN ZEELAND**

Dr. C. Rooze – Stouthamer

- **Introductie van de Hervorming in Zeeland (ca. 1520- 1532)**
- **De Dopers (1532 - ca. 1540)**
- **Reformatorische ontwikkelingen tot ca. 1545**

Deel 6. 95 STELLINGEN

LUTHERS BRIEVEN EN PROTESTEN 1517-1520

- Tekst no 1. LUTHER AAN DE AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, 1517
 Tekst no 2. LUTHERS BEROEP OP DE OPENBARE MENING, 1518
 Tekst no 3. LUTHER AAN DE BISSCHOP VAN BRANDENBURG, 1518
 Tekst no 4. LUTHER AAN JOHANN VON STAUPITZ, 1518
 Tekst no 5. LUTHER AAN PAUS LEO X, 1518
 Tekst no 6. PROTESTATIO, 1518

Inleiding op tekst 7-10

- Tekst no 7. LUTHERS BEROEP OP HET CONCILIE, 1518
 Tekst no 8. LUTHER AAN PAUS LEO X, Ontwerp, 1519
 Tekst no 9. LUTHER AAN FREDERIK KEURVORST VAN SAKSEN, 1519
 Tekst no 10. LUTHER AAN PAUS LEO X, 1520

DEEL II

FACETTEN IN DE HERVORMING VAN LUTHER, 1517-1521

1. DE AFLAATHANDEL IN LUTHERS TIJD, Door Prof. Dr. A. Eekhof
2. DE VIJF-EN-NEGENTIG STELLINGEN VAN MAARTEN LUTHER, Door Dr. A. W. Bronsveld
3. BIJZONDERE DROOM VAN KEURVORST FREDERIK VOORAFGAAND AAN LUTHERS OPTREDEN OP 31 OKTOBER 1517
4. GEVOLGEN VAN DE 95 STELLINGEN: LUTHER IN DE BAN
5. LUTHER OP DE RIJKSDAG TE WORMS, Door F. Pijper
6. MARTELAREN DIE GEDOOD WERDEN VANWEGE LUTHERS LEER, Adrianus Haemstedius

Deel 7. ASPECTEN UIT HET LEVEN EN DE LEER VAN DR. MAARTEN LUTHER

INHOUD

VOORWOORD

1. VREUGDE EN BLIJMOEDIGHEID, Paul Scheurlen

- (1) Luthers vreugde in de natuur
- (2) Luther als vriend
- (3) Luthers 'Tafelgesprekken' en humor
- (4) Luthers zinspreuken en muziek
- (5) Luther als opvoeder

2. ONDERRICHT HOE DE CHRISTENEN MET MOZES DIENEN OM TE GAAN, door Dr. M. Luther

3. LUTHERS VISIE OP WET EN EVANGELIE, Dr. J. van Genderen

4. LUTHER, Drs. K. Exalto

5. CALVIJN EN LUTHER, dr. W. Balke

6. LUTHERS LEER VAN WOORD EN GEEST, dr. C. Graafland

7. EEN BELANGRIJKE BEKENTENIS VAN LUTHER

H.A.J. Lütge, Herv. Predikant te Amsterdam

8. DE STICHTER VAN DE EVANGELISCHE LANDSKERKEN, Gerard Ritter

9. 'DE JODEN EN HUN LEUGENS' TOEGELICHT, Dr. T.H.M. Akerboom

10. UITTREKSEL PREEK 8, uit het Evangelie op St. Stefanusdag (26 december) Mattheüs 23: 34 - 39. Door de samensteller

Deel 8. DR. MAARTEN LUTHER ALS ZIELSZORGER

Door PAUL SCHEURLLEN

HOOFDSTUK I. LUTHER ALS KRUISDRAGER

HOOFDSTUK II. LUTHER ALS TROOSTER

HOOFDSTUK III. LUTHER ALS BIDDER EN VOORBIDDER

HOOFDSTUK IV. LUTHER ALS VOORBEELD IN AMBT EN BEROEP

HOOFDSTUK V. LUTHER ALS BEMOEDIGER DOOR GEDICHTEN

Deel 9. AUGSBURGSE CONFESSIE, 1530

door DR. MAARTEN LUTHER en DR. PHILIPPUS MELANCHTON

1. MARTELAREN

2. DE HERVORMING NA DE RIJKSDAG VAN WORMS 1521 TOT DE TWEEDE RIJKSDAG TE SPIERS, 1529

3. HET PROTEST OP DE TWEEDE RIJKSDAG TE SPIERS, 1529

4. KORTE TOELICHTING OVER DE AUGSBURGSE CONFESSIE

5. DE AUGSBURGSE CONFESSIE, 1530

A. INLEIDING OP DE CONFESSIE VAN AUGSBURG

B. ONVERANDERD of VERANDERD

6. DE AUGSBURGSE CONFESSIE

a. DE VOORREDE VOOR DE AUGSBURGSE GELOOFSBELIJDENIS

b. DE VOORNAAMSTE GELOOFS ARTIKELEN

7. OVER DE ONTWERPEN EN VOORREDE VAN DE CONFESSIO AUGUSTANA

8. MELANCHTHON'S VOORREDE VOOR DE SAKSISCHE GELOOFSBELIJDENIS

9. DE VIER-STEDENBELIJDENIS, 1530

10. ZWINGLI AAN KEIZER KAREL V; 1530
11. VOORREDE VAN ZWINGLI VOOR DE FIDEI RATIO, 1530
12. VOORREDE VOOR DE FIDEL EXPOSITIO AAN DE CHRISTELIJKE KONING

Deel 10. MELANCHTON 'DE HOOGLERAAR VAN DUITSLAND'

VOORWOORD

INLEIDING

1. OVERZICHT VAN MELANCHTONS LEVEN
2. MELANCHTON EN DE POGING VAN AARTSBISSCHOP HERMAN VAN WIED TOT REFORMATIE TE KEULEN,
Prof. Dr. J.N. Bakhuizen van den Brink
3. HET ANTWOORD VAN PHILIPPUS MELANCHTON OP HET GESCHRIFT VAN DE COMMISSIE UIT DE LAGERE CLERUS VAN KEULEN, 1543
4. HET CORPUS DOCTRINAE CHRISTIANAE, 1560 EN MELANCHTONS VOORREDE
5. BUCER EN ZIJN 'SUMMARY', 1523
6. MELANCHTON, LUTHER – ZWINGLI – ZÜRICH, Dr. C. A. Tukker
7. MELANCHTON EN REFORMATIE IN STRAATSBURG,
Prof. Dr. W. van 't Spijker
8. DE LUTHERSE KERKEN NA DE REFORMATIE, Dr. J.S. Locher
9. DE LUTHERSE KERK EN ONDERLINGE TWISTEN, Dr. J.H. Kurtz
10. CALVINISME EN LUTERANISME, Prof. Dr. W. van 't Spijker
11. CALVIJNS VOORREDE IN DE LOCI COMMUNES VAN MELANCHTON
12. CALVIJN EN LUTHER / MELANCHTON, Eberhard Busch
13. MELANCHTONS WIJSHEID EN INVLOED, Dr. H.J. Selderhuis
14. MELANCHTON EN DE KERKELIJKE VISITATIE, Red.
 - A. Gebruik en misbruik van Melanchton
 - B. De Bruggenbouwer
 - C. Gebrek bij Melanchton